

**T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**ZORUNLU GÖÇ VE KÜRESEL DÖNEMDE DEĞİŞEN
NİTELİKLERİ: TÜRKİYE ÜZERİNE BİR İNCELEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

PINAR TUZCU

**ANABİLİM DALI: KAMU YÖNETİMİ
PROGRAMI : SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER**

KOCAELİ-2008

**T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**ZORUNLU GÖÇ VE KÜRESEL DÖNEMDE DEĞİŞEN
NİTELİKLERİ: TÜRKİYE ÜZERİNE BİR İNCELEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

PINAR TUZCU

**ANABİLİM DALI: KAMU YÖNETİMİ
PROGRAMI : SİYASET VE SOSYAL BİLİMLER**

DANIŞMAN: YRD. DOÇ. DR. YÜCEL DEMİRER

KOCAELİ-2008

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ZORUNLU GÖÇ VE KÜRESEL DÖNEMDE DEĞİŞEN
NİTELİKLERİ: TÜRKİYE ÜZERİNE BİR İNCELEME

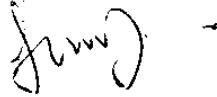
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan: Pınar Tuzcu

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Karar Tarihi ve No: 10/09/2008-2008/22

Doç. Dr. Emre BAĞCE

Yrd. Doç. Dr. Güven
BAKIREZER

Yrd. Doç. Dr. Yücel
DEMİRER

KOCAELİ - 2008

ÖNSÖZ

Yüksek lisans bitirme tezi niteliği taşıyan bu çalışma günümüzde göç olgusunun küresel dünyadaki değişen yüzünü zorunlu göç olgusu bağlamında tartışmayı amaçlamıştır. Sınırları zorlayan küreselleşmenin insanları göçe zorlayan bir ivmeye dönüşmesi ile yeniden güncellenen zorunlu göç henüz göç ajandasında hak ettiği acil önemle tartışılmamıştır. Bu boşluktan hareketle, bu tez çalışmasında zorunlu göçün klasik ve çağdaş göç teorilerindeki yeri ele alınmıştır.

Küreselleşmenin etkisi her alanda olduğu gibi göç olgusunda da kendisini hissettirmiştir. Bundan ötürü göç sosyoloji olmak üzere sosyal bilimler düzleminde göç, zorunlu ve gönüllü göç temelinde tekrar tartışmaya açılmıştır. Bu tartışmadan hareketle Türkiye'nin değişik nedenleri ve sonuçları içinde barındıran göç tarihi bu tartışmayı gözlemek açısından bir laboratuvar oluşturmaktadır. Bu anlamıyla zorunlu ve gönüllü göçün değişen niteliklerini Türkiye bağlamından irdelemek göç sosyolojisindeki mevcut tartışmaları anlamak açısından manidardır.

Eğitim hayatım boyunca benden özverilerini bir an olsun esirgemeyen sevgili annem Fadime Tuzcu, babam Seyfullah Tuzcu ve kardeşim Çağrı Tuzcu'ya, tezimin her aşamasında en sabırlı ve en özverili yanıyla emeğini benden eksik etmeyen çok değerli tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Yücel Demirel'e, jüri üyelerim Yrd. Doç. Dr. Güven Bakırezer ve Doç. Dr. Emre Bağcı'ya, tezimin her aşamasında beni hiçbir zorlukta yalnız bırakmayan Erdal Toktaş'a, dostlukları ve kardeşlikleriyle hep zihnimi ve içimi açan sevgili Esra Kaya ve Yonca Güneş Yücel'e, tezimin fikirleşmesi aşamasında beni bilgi ve değerli yorumları ile besleyen Sevgili Hocam Kamer Konca'ya, Almanya'da geçirdiğim vakit boyunca bana bu çalışmayı yazma gücü veren Joscha-Nikolai Spölmink'e ve beni bu tezi ortaya çıkarmaya evrilten dünya görüşüne kavuşmamı sağlayan sevgili Filiz Koçali, Ayla Yıldırım ve Atilla Kaya'ya teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
KISALTMALAR	vi
TABLolar LİSTESİ.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: GÖÇ VE ZORUNLU GÖÇ OLGULARI ÜZERİNE TEORİK BİR ÇERÇEVE.....	7
A. GÖÇ KAVRAM.....	7
1. Göç Olgusunda İnsan ve Mekân İlişkisi.....	9
2. Göç Olgusunda Uyum ve Çatışmanın Dönüştürücü Etkisi.....	11
B. TEORİLERDE GÖÇ AYRIMI: ZORUNLU VE GÖNÜLLÜ GÖÇ.....	14
1. 19. Yüzyılda Göç Teorileri: Klasik Açıdan Göç.....	16
2. 20. Yüzyılda Çağdaş Göç Teorileri: “Tek Büyük Göç Teorisi Yoktur”.....	24
İKİNCİ BÖLÜM: KÜRESELLEŞME DÖNEMİNDE DÜNYADA ZORUNLU GÖÇÜN DEĞİŞEN NİTELİKLERİ.....	36
A. KÜRESELLEŞME VE ZORUNLU GÖÇ OLGUSU.....	36
B. ZORUNLU GÖÇÜN DEĞİŞEN NİTELİKLERİ.....	40
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 1980 SONRASINDA TÜRKİYE’DE ZORUNLU GÖÇ OLGUSU VE YENİ TARTIŞMALAR.....	54
A. TÜRKİYE’DE GÖÇ SÜREÇLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ.....	54
1. 1923-2000 Arasında Türkiye’de Göç	54

2. 1923-2000 Arasında Türkiye’de Göçün Değişen Nitelikleri.....	56
a. 1923’lü yıllar: Mübadele ve İskan Politikaları.....	57
b. 1950’li Yıllar: Tarımda Makineleşme.....	58
c. 1970’li Yıllar: Yurtdışına İşçi Göçü ve Kentleşme.....	60
d. 1980’li Yıllar: Artan Bölgesel Eşitsizlik ve OHAL.....	61
B. 1980 SONRASINDA TÜRKİYE’DE ZORUNLU GÖÇ	61
1. Türkiye’de Zorunlu Göçü Nedenleri İle Tartışmak.....	64
a. Sosyal ve Siyasal Nedenler: OHAL ve Etkisi.....	65
b. Ekonomik Nedenler: Yoksulluktan Kaçış.....	68
2. Türkiye’de Zorunlu Göçün Sosyo-Ekonomik Sonuçları Üzerine Değerlendirme.....	75
a. Sosyal ve Siyasal Sonuçlar: Kentsel Yığılma, Suç ve Travma	75
b. Ekonomik Sonuçlar: Ucuz İş Gücü Piyasasının Gereklere Yanıt.....	78
C. TÜRKİYE’DE ZORUNLU GÖÇ ÜZERİNE YENİ TARTIŞMALAR.....	80
SONUÇ.....	86
KAYNAKÇA.....	91
ÖZGEÇMİŞ	

ÖZET

Bu çalışmada, zorunlu göç olgusu küreselleşme olgusu ekseninde değişen nitelikleri ile ele alınmıştır. Çalışmada, teorik ve kavramsal tartışmalar ile zorunlu göçü gönüllü göçten ayıran niteliksel özellikler ve bu özelliklerin dünyadaki gelişmelere paralel olarak değişimleri sunulmuştur. Bu çerçevede Türkiye’de 1923’ten 2000’li yıllara değin yaşanan göç deneyimi, 1980 sonrasına özel bir ağırlık verilerek, irdelenmiştir. Birinci bölümde verilen teorik çerçeve ile ikinci bölümde sunulan göç sosyolojisindeki tartışmalara paralel olarak, üçüncü bölümde Türkiye’nin göç süreçleri karşılaştırılmalı açıdan sunulmuştur. 1980 sonrası göçün zorunlu göç olarak adlandırılmasına neden olan temel özellikler, neden ve sonuçlar ile ele alındığı bu çalışmada ayrıca Türkiye’de bu süreci inceleyen tartışmalar da değerlendirilmiştir.

ABSTRACT

In this study, the forced migration fact had been investigated with its changing characteristics on the globalization fact. In the study, theoretical and conceptual discussions and qualitative characteristics, which differs the forced migration from the voluntary migration, and variations of these characteristics in parallel to happenings in the world had been presented. In this framework, the migration experience encountered in Turkey from 1923 to 2000's, had been examined by attaching a special importance to post-1980 period. After the theoretical framework given in the first part, and after the discussions on migration sociology presented in the second part; in the third part comparative migration processes of Turkey had been presented in parallel to first two parts. Furthermore, discussions in Turkey that examine this process had also been evaluated in this study, which the fundamental characteristics, the ones causing the post-1980 migration named as forced migration, have been taken into account with their causes and effects.

KISALTMALAR

a. g. e	Adı geçen eser
a. g. m	Adı geçen makale
BM:	Birleşmiş Milletler
Bkz.:	Bakınız
DPT:	Devlet Planlama Teşkilatı
Ed.:	Editör
GÖÇ-DER:	Göç Edenlerle Dayanışma Derneği
HÜNEE:	Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü
İHD:	İnsan Hakları Derneği
KDRP:	Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi
KHK:	Kanun Hükmünde Kararname
MAZLUM-DER:	İnsan Hakları ve Mazlumlarla Dayanışma Derneği
OHAL:	Olağanüstü Hal
SES:	Sağlık Emekçileri Sendikası
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TESEV:	Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
TSSB:	Travma Sonrası Stres Bozukluğu
TYGONA:	Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması
USCR:	United State of Comitte Refugee
ÜYE:	Ülke İçinde Yerinden Edilme
ÜYEK:	Ülke İçinde Yerinden Edilen Kişiler

TABLO LİSTESİ

Tablo 1	20
Tablo 2	32
Tablo 3	33
Tablo 4.....	71

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1.....	22
Şekil 2.....	67

GİRİŞ

21. yüzyıl göç çağı olarak adlandırılmaktadır. Dünyanın her yanında göçler sürekli olarak ve hatta artan oranlarda devam etmektedir. İnsanlar ekonomik, siyasal ya da özel sebeplerle göç etmektedirler. Bu kategoriler içinde verilen her göç kararı göç kavramını her seferinde yeniden güncellemekte ve ayrımlarını derinleştirmektedir. Bu duruma koşut olarak, göç olgusunun tartışıldığı akademik düzlemler gelişmekte ve göç literatürü farklı açılardan zenginleşmektedir. Göçlerin güncel nedenleri, göç veren ve alan coğrafyaların temel ayırım noktaları, göç türleri ve yeni tanımlar duyulan gereksinim konularında öbeklenen bu araştırma çabaları, sürece rengini veren emek sermaye çelişkisi ve siyasal problemler ekseninde 21. yüzyılın göç gerçekliğini yeniden tarif etmeye dair birer adım olarak görülebilirler.

Göç literatüründe göç kararlarının çoğu insanların kendi iradeleri çerçevesinde gerçekleştirildiği gerekçesiyle gönüllü olarak tanımlanmıştır. Ancak özellikle kişilerin yaşadıkları bölgenin ya da ülkenin iticiliği üzerinden yaptıkları göçler her zaman gönüllülükle açıklanamayacak düzeyde karmaşıktır. Bu durum gönüllü ve zorunlu göç arasındaki ayırımın oynarlığı, küresel dünyanın merkez-çevre biçiminde yorumlanan ve sosyo-ekonomik etmenleri dönüştüren biçimiyle emek hareketliliği, yoksulluk ve yoksunluk, ucuz iş gücü gibi kavramları yeniden güncellemesiyle daha açık biçimde hissedilmektedir. Bu bakımdan ekonomik gerekçelerle yapılan her göç otomatik olarak göçe kendiliğinden bir gönüllülük boyutu katmamaktadır. Bu durum gönüllü göç ile zorunlu göç arasındaki ayırımın yeniden tanımlanması gerekliliğini ortaya koymaya yetecek kadar açıktır.

Zorunlu göçün tanımlanması ise bahsedilen sosyo-ekonomik gelişmeler ışığında giderek daha karmaşıklaşan bir durum almıştır. Geline aşamada, sosyo-ekonomik gerekçelerle yapılan her göçü gönüllü göç olarak tanımlamak ne derece yanıltıcı ise, zorunlu göçü de sadece savaş, çatışma ya da doğal afet sonucu ortaya çıkan bir kaçış olarak tanımlamak da aynı derece yanıltıcıdır. Zorunlu göç tanımı, ekonomik tahribatın getirdiği derin yoksulluklardan, imkansızlıklardan kaçışları da içermek durumundadır.

Küreselleşme ise göç hareketinin niteliklerini dönüştürmesi açısından önemli bir etkiye sahiptir. Küreselleşmenin temel dinamikleri olan sınır ötesi sermaye ve para akışkanlığının artması dolayısıyla yatırımın dünyanın neresinden olursa olsun sadece “verimli” bölgelere ve alanlara yapılması ülkeler ve bölgeler arasındaki eşitsizliği derinleştirmiştir. Bunun beraberinde gelen yoksulluk ya da yoksulluk tehlikesi kitleleri yatırım bölgelerindeki iş olanaklarına doğru harekete geçirmiştir. Aynı zamanda küreselleşme ile birlikte ortaya çıkan gelişmemiş ülkelere dönük kalkınma projeleri ve teknoloji ihracı istihdam alanlarındaki kol gücünü tasfiye etmiştir. Böylece tasfiye olan işgücü gelişmiş ülkelere “kaçarak” doğrudan ucuz emeğin güçlü orduları haline dönüşmüşlerdir.

Yukarıda belirtilen bu noktaları pek çok ülkede örneklemek mümkündür. Ancak Türkiye özellikle Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana bir şekliyle adı hiç konmasa da zorunlu göçle iç içe yaşamıştır. Bu anlamıyla çalışmanın içeriğinde zorunlu göçün Dünya’da yaşanan dönemin konjunktürüne göre nitelikleri üzerinde uğradığı değişime Türkiye bir yanıla örnek bir alan sunmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti tarihi bir göç tarihidir. Cumhuriyet’in inşa edildiği dönemden, sanayileşme-kalkınma hamlelerine ve 1980 darbesinden sonrasına kadar her dönemin özgün koşulları göç hareketliliğinin bir biçimde etkeni olagelmıştır. Türkiye göç tarihinde yaşanan bu göçler- mübadele ve komşu ülkelerdeki savaşlar nedeniyle ülkeye sığınan göçmenler dışında- gönüllü göç olarak tarif edilmiştir. Dolayısıyla Türkiye’deki göç süreçlerinin pek çoğu kalkınmanın bir gereği olarak “kendiliğinden” oluşan bir süreç olarak tahlil edilmiştir. Bu nokta ise göç literatürünün başlıca teorisi olan çekme-itme göç teorisi ile anlamlandırılmıştır. Çekme ve itme hali nüfus için ülke tarihinin bir gereği olarak görüldüğünden gönüllülük esasında irdelenmiş ve o kabulle tarif edilmiştir. Ancak özellikle 1980 sonrasında ülkenin bir yarısında ilan edilen olağan üstü hal hali göstermiştir ki her göç ekonomik gerekçeli de olsa gönüllük temelinde ortaya çıkmamaktadır. Ekonomik gerekçelerin de zorunlu göç nedeni olabileceğine dair tartışmalar gözleri ekonomik gerekçeli olsa da insan iradesini aşan göçlere çevirmiştir.

Türkiye örneğinde tarımda makineleşme ve kalkınma projeleri bu tartışmalar ekseninden bakıldığında gönüllü göçten çok iradi dışı gelişen göçler olarak tanımlanabilmektedir. Ancak çalışmanın odak noktası özellikle 1980'lerden sonra gelişen zorunlu göç sürecidir. Bu döneme yoğunlaşmanın temel nedeni, bu dönem göçünün hem ekonomik hem de siyasi nedenleri içinde taşıyan ve Türkiye'nin güncel sorunları olan aşırı kentleşme, ucuz işgücü gibi sosyo-ekonomik sonuçları yansıtan bir özellik taşımasıdır. Dolayısıyla 1980'lerden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan genel olarak büyük kentlere yönelen göç, göç araştırmalarında yürütülen tartışmalar ekseninde kavramsal ve teorik biçimde irdelenerek nedenler ve sonuçlar ile bu göç dalgasının temel özellikleri ortaya konulacaktır. Bu bağlamda tezin amacı Türkiye'de 1980 sonrasında yaşanan zorunlu içgöçü, ekonomik zor ve politik zor kategorileri ekseninde tartışmaktır.

Bu çalışmaya zorunlu göç üzerine kavramsal ve teorik bir tartışma niyetiyle başlanmamıştır. Araştırma, Gebze, İstanbul gibi yoğun göç alan mekanlardaki güncel problemlerin nedenini sorgulamak maksadı ile yola çıkmış ancak bu sorgulama süreci zorunlu göç gibi bir olguya dair araştırmayı gerekli kılacak bulgular sunmuştur. Bu bağlamda İzmit'in 1980 sonrasında yoğun göç alan bir beldesinde resmi makamların öneri ve bulguları ile bir mahalle alan çalışması için seçilmiş, numeretaj cetvelleri alan çalışması sürecinde kullanılmak üzere beldenin resmi makamlarından alınmıştır. Alan çalışması için yapılan tüm hazırlıkların akabinde alan çalışması öncesi mahalleye yapılan ziyaretlerde beklenmedik bir süreçle karşılaşmıştır. Bu ziyaretlerde yapılan görüşmelerde kişilere çeşitli sorular sorulmuştur. Kavramsal netliğin olduğu yargısıyla sorulan bu sorulara verilen yanıtlar aslında hiç de düşünüldüğü gibi zorunlu göç ve sürecine dair bir netliğin olmadığını ortaya koymuştur. Örneğin mahalle sakinlerinden olan ve bir kiraathanede görüşme yapılan M. adlı kişi bu mahalleye daha birkaç yıl önce Ağrıdan göç ettiğini söylemiştir. M., bir alan çalışması için oldukça acemice olan ve aslında kavramsal açıdan bir netliğin olduğu düşüncesiyle sorulan “zorunlu göçmen misiniz?” sorusuna “yok biz zorunlu göçmen değiliz yoksulluktan bizimki bir şeyimiz kalmamıştı artık bu yüzden göçtük” diyerek yanıt vermiştir.

M.'nin bu soruya bu şekilde yanıt vermesinin birkaç nedeni olabilirdi. Birincisi “zorunlu göçmen” kavramını “politik” bularak soruyu “evet zorunlu göçmenim” diyerek cevaplamaya çekindi, ikincisi kavramın içeriği tam olarak anlamadı çünkü Türkçeyi tam olarak bilmiyordu, üçüncüsü bugüne kadar çizilen zorunlu göç profili ekonomik zoru ya da ekonomik şiddeti içermeyip sadece doğrudan bir şiddeti kapsadığı için M. doğrudan herhangi bir şiddete uğramadığını düşünüp böyle bir yanıt verdi. Ancak, M.'nin sohbetin ilerleyen aşamalarında göç ettiği yörede hayvanlarını çatışma sürecinde yok olan ekinler nedeniyle otlatmadığını ve yayla yasağı nedeni ile gerekli bakım yapılmayınca hayvanlarının telef olduğunu, öte yandan su kanallarının tahrip olduğunu ve dolayısıyla tarlasının ekilemez hale geldiğini söylemesi kavramsal olarak bir boşluğu işaret etmiştir. Böylece, M.'nin yanıtında ki bütün bu noktalar zorunlu göçün sınırları ve tanımı açısından kavramsal bir tartışma başlatmış oldu. Öte yandan ev ziyareti gerçekleştirilen bir konutta görüşme yapılan N. Hanım göç etme nedenine dair birkaç soru yöneltildiğin de, yan komşunun konutunu işaret edip “ Mesela V. Hanım’a gidip sorsanız size ekonomik nedenlerle göçtüm der. Köyde su bedava, ekmek bedava, süt, yoğurt bedava burada bizim için her şey parayla nasıl ekonomik göç oluyor bu? Ben size sorayım”. N.Hanım’ın bu cevabı ise aslında ekonomik nedenli göçlerin sınırlarını zorunlu göç ile kesiştirmektedir. Verilen bu cevap kesişen bu noktayı belirlemek açısından ise kavramsal tartışmayı bu tezde değerli kılmıştır. Tam da bu nedenle bu tezin ortaya çıkış amacı da M.'nin tezi bu noktaya getiren yanıtı ile N. Hanım’ın “ekonomik nedenli göçtüm” diyenleri eleştirirken aslında bugüne kadar zorunlu ve ekonomik göçün çizilen sınırına yönelttiği eleştiri ile kafalarda soru işareti yaratan “her ekonomik göçü gönüllülük temelinde tartışabilir miyiz?” “Türkiye gerçekliğinde zorunlu göç ya da zorunlu göçmen olmanın anlamı nedir?” “ekonomik göç ile zorunlu göç Türkiye gerçekliğinde ayrı ayrı tartışabilir mi? Eğer tartışılırsa bu ne kadar mümkün?” biçimindeki sorulara aranan yanıtıdır. Bu nedenler, alan çalışması niyetiyle yola çıkan bu çalışmanın, kavramsal ve kuramsal bir tartışmanın gerekliliği ile bu noktaya evirilmesine neden olmuştur.

Ancak okuyucunun dikkatine sunmak açısından birkaç noktayı belirtmek gerekmektedir. Öncelikle zorunlu göç kavramının akademik alanda tanımı çok yenidir. Bu konuyla ilgili tartışmalar Türkiye’deki konuyla ilgili hassasiyetten

kaynaklı uzunca bir süre yapılmamış ve bu alan yoğunlukla akademik çevrelerce ilgisiz kalmıştır. Dolayısıyla bu belirsizlik sürecinde bu tezin amacı tartışmalara son vermek ve kavramsal netliği yakalamak değildir. Ancak gerek Türkiye’de gerekse de Dünya’da konu ile ilgili yapılan tartışmaları kavramsal açıdan ele alarak, Türkiye’de 1980 sonrasında yaşanan zorunlu göçün Türkiye güncelini ortaya koymaya çalışmaktır. Bu noktada gerek Dünya’da gerek Türkiye’de kavramsal açıdan tartışmaların hala sürmesi, teorik boşluğun doldurulamaması tartışmalı halin bu çalışmaya yansımalarına da neden olmuş ve “zorunlu göç” kavramının geniş ölçeklerde tartışılmasına neden olmuştur.

Çalışmanın içeriği konusunda belirtilmesi gereken bir diğer husus ise istatistiki verilerin bilinçli biçimde çalışmanın içeriğinde kullanılmadığıdır. Bunun nedeni ise ülke sınırları içine yaşanan zorunlu göçün niteliği kadar niceliğinin de tartışma konusu olmasıdır. Bu boşluk son zamana kadar yapılan alan araştırmalarının bulguları ve konuyla ilgili yazarların yorumları ile eserlerinde sundukları nicel bilgilerle doldurulmaya çalışılmıştır. Bu açıdan ikinci kaynaklar, yapılan tartışmaları da kapsayacak biçimde, tarafsız olma hali göz önünde bulundurularak birincil istatistiki bilgilere ikame edilmiştir.

Bugüne kadar konuyla ilgili kavramsal ve teorik tartışmaları ele alan bir tez çalışmasının olmaması akademik tartışmaların ise çok yeni olması çalışmada zaman zaman öznel görüşlerin ve yorumlamaların baskın olması sonucunu doğurmuştur. Ancak altını çizmek gerekir ki yapılan çalışmada öznel de olsa öne sürülen olgular yapılmış araştırmaların ortaya koyduğu bulgular kaynak olarak yorumlanmıştır. Dolayısıyla bu çalışma Türkiye’de yaşanan zorunlu göç sürecine dair son sözü söyleme iddiasında olmadığı gibi yapılan konu ile ilgili sürdürülen tartışmaları bir başka boyuta taşıma iddiasında da değildir.

Bu çerçevede I. Bölümde öncelikle göç kavramı üzerine bir tartışma yürütülecektir. Göç kavramı çeşitli noktalarıyla ele alınarak zorunlu göç olgusunun bu kavramsallaştırmadaki yeri tartışılacaktır. Ayrıca bu tartışma bağlamında göç teorilerinin ve göç kategorilerinin zorunlu göçü kapsadıkları çerçeve çizilecektir. Bu irdeleme ağırlıklı olarak göç gündeminde önemli bir yeri olan; ancak çağdaş göç

teorisyenlerince, günümüz göç düzleminde yetersiz kaldığı iddia edilen, Everett Lee'nin itme-çekme teorisi ile göç ajandasında zorunlu göçü görünür kılmaması açısından etkili olan Kunz'un Kinetik Model teorisi ekseninde yapılacaktır. Öte yandan bir diğer amaç ise göç kavramını ve 21. yüzyılın küresel dünyasındaki izdüşümünü tartışmak ve emek-sermaye çelişkisi üzerinden zorunlu ve gönüllü göç ayrımının silikleşerek zorunlu göçün sadece politik ve etnik değil ama aynı zamanda ekonomik olarak da bir sistem dayatması olduğunu ortaya koymaktır.

Tezin ikinci bölümünde küreselleşme ile birlikte zorunlu göçün değişen nitelikleri üzerinde durulacaktır. Amaç göç olgusunu aşmayan biçimde tezin sınırlılıklarını da göz önünde tutarak zorunlu göçün bu noktada evrimleşme sürecine tanıklık etmektedir. Bugün göç sosyolojisinde göçmeni tanımlamanın sıkıntısı aşmanın en önemli anahtarı olarak görülen zorunlu ve gönüllü göç ayrımı üzerine yapılan tartışmalar üzerinde durulacaktır. Bu ayrımla beraber yeniden tanımlanan ve zorunlu göçün değişen niteliği ekseninde ortaya çıkan göç literatürüne ait güncel kavramlara yer verilecektir.

Üçüncü ve son bölümde ise zorunlu göçün diğer bölümlerde çizilen ana hatları ekseninde Türkiye'de yaşanan göç süreçlerine dair bir inceleme yapılacaktır. Bu inceleme Türkiye'de ki 1923 ile 2000'li yıllara arasındaki göçlerin temel nedenleri ve bu nedenlerin bugünkü anlamıyla zorunlu göçe değen yanları tartışılacaktır. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak zorunlu göçün değişen niteliği Türkiye'de yaşanan 1980 sonrası göçlerde ekonomik, politik ve sosyal eksende nedenleri ve sonuçları ile tartışılacak ve bu alanda yapılan yeni tartışmalara yer verilecektir.

Çalışma sonuç bölümünde yapılan her üç bölümün bir bütün olarak değerlendirilmesi ile bitirilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM: GÖÇ VE ZORUNLU GÖÇ OLGULARI ÜZERİNE TEORİK BİR ÇERÇEVE

Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan bu başlıkta göç ve zorunlu göç kavramlarına yer verilecektir. Kavramlar göçün temel dinamikleri olan insan, mekan unsurları etrafında yeniden tartışmaya açılacak ve yine aynı dinamiklerin neden olduğu uyum ve çatışma hallerinin göçü ve göç edeni dönüştürücü etkisinden bahsedilecektir. Bu kavramsal tartışmanın yanı sıra özellikle zorunlu göçün göç teorilerindeki yeri üzerinde durulacak bu göç teorileri ise dönemlerinin kendine has özgünlükleri çerçevesinde 19. yüzyıl klasik göç teorileri, 20 yüzyıl çağdaş göç teorileri olarak ayrı başlıklarda incelenecektir.

A. GÖÇ KAVRAMI

Göç insanoğlunun var oluşundan bu yana sürdürdüğü uzamsal bir hareketliliktir. Göç sadece belirli bir zaman diliminde, bir mekândan diğerine yapılan düzlemsel bir hareket olarak algılanamaz. Belirli bir zaman dilimi içerisinde belirli bir mekândan bir başka mekâna yapılan ve içinde bir niyeti/amacı taşıyan yer değiştirmedir. Bu noktadan bakıldığında göçü sadece bir “hareket” değil fakat aynı zamanda hem zaman hem mekân ve hem de amaç açısından irdelenmesi gereken “değişim” olarak kabul etmek gerekir.

Konunun saygın uzmanlarından Faist göçü bir mekândan diğerine, bir toplumsal veya siyasal birimden diğerine doğru bir aktarım olarak tanımlamıştır.¹ Kemal Karpat’a göre ise göç, asıl yerinden, ulaşılmak istenen yere harekettir.² Everett Lee, göçü genel olarak kalıcı ya da yarı kalıcı yer değiştirmeler olarak tanımlamıştır.³ Gönüllü, göçün her şeyden önce fiziksel bir hareketlilikten çok toplumsal yanına dikkat çekmiştir.⁴ Özer göçü, coğrafi mekan değiştirme sürecinin sosyal ekonomik, kültürel ve siyasi boyutuyla toplum yapısını değiştiren nüfus

¹ Thomas Faist, *Uluslararası Göç ve Ulaşımı Toplumsal Alanlar*, çev. Azat Zana Gündoğan ve Can Nacar, Bağlam yayınları, Eylül 2003, s. 22.

² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Türkiye Ekonomik ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 3.

³ Everet Lee, “A Theory of Migration”, *Theories of Migration*, ed. Robin Cohen, Edward Elgard Publishing Limited, Cheltenham, 1996, s. 16.

⁴ Müzeyyen Gönüllü, “Dış Göç”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı:1, 1996, s. 102.

hareketi olarak tanımlamıştır.⁵ Göç en yalın ifade ile birey ve grupların, ekonomik, sosyal, kültürel, politik nedenlerden dolayı bir yerden bir yere gitmelerine karşılık gelmektedir. Göçle ilgili tanımlara bakıldığında ortak unsurun “yer değiştirme” olduğu gözlerden kaçmamaktadır.

Değişim ve amaç gibi unsurlar göç hareketini nitellemektedir. Bu nitelikler insanoğlunun var oluşundan bu yana sürdürdüğü yer değiştirmeler ile 21. yüzyıl insanının yaptığı yer değiştirmeleri ayırtılabilmemize yardımcı olmaktadır. Böylece göçü salt hareketlilik üzerinden değil fakat üretilen hareketliliğin ortaya çıkardığı nitel değişim ve hareketliliği ortaya çıkaran amaç/niyet üzerinden tanımlamak gerekmektedir. Bu ayırım, göçün farklı amaç ve niyetleri içinde taşıyan çeşitlerini, günümüz dünyasındaki karmaşık göç nedenlerini açıklamak için gereklidir. Göçten son derece sıkça bahsettiğimiz şu dönemde, özellikle göç mekânlarında ortaya çıkan toplumsal dinamikler, ekonomik, politik, sosyal ve benzeri değişiklikler göçün sadece bir neden değil aynı zamanda bir sonuç olduğu gerçeğinin de altını çizmektedir. Göçle ortaya çıkan değişim sadece mekân/yer değişimi bağlamında olmayıp; göç edilen mekânların, göç eden insanların ve hatta göç edilen mekândaki insanların dönüşmesini de kapsayan bir olgudur. Göçün en önemli sonuçlarından biri de budur. Öyle ki sadece göç edeni değil aynı zamanda yerleşilen mekândaki diğer “yerli” olanı da etkiler. Dolayısıyla göç durağan, başlayan ve nihayete eren basit bir hareketlilik değildir. Göç etmenin ya da göçmen olmanın sınırlarının tam olarak çizilemediği uzun erimli bir süreçtir. Bu anlamda göçü hareket, zaman ve mekân, niyet ve değişim faktörleri çerçevesinde formüle etmek göç kavramını türüne uygun bir biçimde tanımlama şansı verecektir. Yukarıda bahsi geçen dinamikleri de dikkate alan Cemal Yalçın göçü, ekonomik, siyasi, ekolojik veya bireysel nedenlerle, bir yerden başka bir yere yapılan kısa, orta ve uzun vadeli geriye dönüş veya süreli yerleşim hedefi güden coğrafi, toplumsal ve kültürel bir yer değiştirme hareketi olarak tanımlamaktadır.⁶

Göç eden kişiler terk etme hareketi ile göç sürecini aktifleştirirken, yerleşme hareketi ile de göç hareketini bir başka aşamaya taşırlar. Yerleşme hareketi genel

⁵ İnan Özer, *Kentleşme Kentleşme ve Kentsel Değişme*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2004, s. 46.

⁶ Cemal Yalçın, *Göç sosyolojisi*, Anı Yayınları, Ankara, 2004, s. 13.

algıda göçün bitişi olarak algılanır. Hâlbuki yerleşme, göç hareketinin sona ermesi anlamına gelmemektedir. Çünkü kişiler yerleştikleri yeni yerdeki kişileri “yerli,” kendilerini ise “yabancı” olarak dönüştürürler. Böylece fiziksel hareketliliği durdursalar da göç ettikleri bir diğer mekâna kültürlerini, değerlerini, inançlarını taşıdıkları için sosyolojik hareketliliği devam ettirirler. Keza, göç, içinde bir amacı ya da niyeti barındıran yer değiştirme hareketinin ortaya çıkardığı değişimin yarattığı sonuca dönüşür. Yıllarca aynı yerde yaşıyor da olsa göç eden kişi göçmen bu kimliği üzerinden atamaz ve hep göçmen olarak anılır. Hatta bu ondan sonraki kuşakların da “göçmen” olarak adlandırılmasına kadar uzun bir sürece yayılabilir. Eğer göç sadece zaman ve mekâna ait bir olgu olsaydı kişi yerleşme hareketini gerçekleştirdikten sonra göçmen olarak anılmazdı. Demek ki bugün göç dediğimiz olgu aslında yerleşme hareketinden sonraki bir sürece, bir sonuca vurgu yapmaktadır. Öte yandan göçün çift taraflı bir hareketlilik içerdiğini de unutmamak gerekiyor. Yani kişilerin terk etme hareketini gerçekleştirdikleri süreç de kişilerin neden ve hangi koşullar altında göç ettiklerini algılamak için oldukça önemlidir. Bu onların varacağı noktayı da dönüştürebilecek bir etkiye sahiptir. Örneğin bir zorunlu göçmen ile gönüllü olarak göç eden kişinin yerleştikleri mekândaki yaşamları, uyum süreçleri, çatışma halleri, toplumsal yaşama dair geliştirdikleri refleksler aynı olmayacaktır. Bu durum kişileri, göç ettiren nedenler ile varış noktası arasında, göçmenin kurduğu bağı ortaya koyar. Yani göç eden göçmenin göç etme nedeni göç etikten sonra etkisini kaybetmez sadece pasifleşir. Ancak öte yandan göç etme nedenleri pek çok açıdan onların varış noktasındaki yaşam koşullarını belirleyecek kadar güçlü bir etkiye sahiptir.

1. Göç Olgusunda İnsan ve Mekân İlişkisi

Göç, insan ve mekân ilişkisinin en güçlü ifade yöntemlerinden biridir. Çünkü insanların mekânları dönüştürmekteki yetkinlikleri ya da mekâna ait bir biçimde yarattıkları toplumsal olgular göç süreci ile ortaya çıkmaktadır. Tekeli:

“Bir an için insanların serbestçe dolaştığı bir toplumda içgöç kavramının ne anlama geldiğini sorabiliriz. Böyle bir toplumda göç kavramının anlamı yok olacaktır. Hiçbir şey ifade etmeyecektir. Yer değiştirme, artık onun hayatında, çok nadir ve

bazı zorluklar karşısında gerçekleştirilen şey değildir. Sürekli ve eğer yaşam anlamlı ise ona anlamını veren öğelerden biri haline gelmiştir. Bu düşünce egzersizi geleceğe ilişkin kestirimler bakımından anlamlı olmasa da içgöç kavramının insan yer ilişkisine nasıl bağlı olduğunu göstermesi açısından anlamlı hale gelmektedir. Ancak bu insan ve yer ilişkisinin sanayi toplumundaki niteliğinin değişmeyeceği ve göç olgusunun niteliğini koruyacağı anlamına gelmez. İnsanlar, bir yere bağlı olarak düşünmek yerine insanları yaşamları boyunca yeryüzünde belli güzergâhlar üzerinde hareket ediyorlar diye düşünmek, var olan gerçekliğin daha doğru bir temsili olur.⁷

tespitini yaparak mekan ve insan ilişkisinin altını çizmektedir. Bu tartışma göç kavramının güncellenmesi ve sosyolojik açıdan kendini yeniden tanımlaması için oldukça önemlidir. Çünkü çoğu kez göç sadece kişilerin fiziksel hareketleri sonucunda sadece mekâna yönelik olarak algılanır. Dolayısıyla göç olgusunu mekân hareketliliğine indirgemek göçün ortaya çıkardığı pek çok toplumsal sonucun göz ardı edilmesine neden olacaktır. Bu durumda göçü insan ve mekan çizgisinde tanımlamak yerine mekanı da içine alan ancak öte taraftan göçün kültürel, ekonomik, sosyal, politik ve hatta ekolojik dönüşümlerini göz ardı etmeyecek bir kapsama ihtiyaç vardır.

Virilio, alan ve mekân kavramları arasında önemli bir farkın altını çizmiştir. Alan hem maddi hem de manevi düzlemde ortaya çıkan davranış, eylem, tutum, sözler ile birlikte üzerinde yaşadığımız coğrafyayı ve mekânı için alır. Mekân ise sadece maddi olan coğrafyayı ve yeri ifade eder. Bir örnek vermek gerekirse harita üzerinde gösterilen bir nokta mekânı işaret eder. Ancak alan ise söz konusu maddi mekânın ötesinde haritada görülmeyen özneler, aileleri, kurumlar, işletmeler, ağlar, imajlar, figürler, diller, sesler, söylemler, sanatlar, ritüeller ve simgeler arasındaki tüm gerçek ve sembolik nitelikteki olabilecek sosyal, kültürel, iktisadi ve siyasal ilişkilerin bütününe kapsar. Diğer bir deyişle mekân ontolojik olarak önceden vardır, ancak alan özneler tarafından inşa edilir ve zaman içerisinde değişime uğrar.⁸ Alan

⁷ Tekeli, *a.g.e.*, s. 19.

⁸ Faist, *a.g.e.*, Ayhan Kaya'nın önsözü, s. 14, (söz konusu bilgiyi Kaya, Virilio'dan aktarmıştır.)

ve mekân ayrımı göç olgusu içinde önemlidir. Çünkü göçün sadece mekâna yönelik bir hareketlilik olmadığı en iyi ifadesi alan kavramdır. Alan kavramı Virilio'nun ayrımı dikkate alındığında göçün ve göçmenin ortaya çıkarmış olduğu pek çok unsuru görünür kılmaktadır. Bu ise göçün çift yönlü – yerli olan ile yabancı olan arasında, göç edilen mekân ile yeni yerleşilen mekân arasında- değişim sürecini gözler önüne sermektedir.

2. Göç Olgusunda Uyum ve Çatışmanın Dönüştürücü Etkisi

Göç süreci hem göç edenleri hem de göç edilen çevreyi etkileyen oldukça karmaşık bir süreçtir. Bu etkileşimde, göç edenlerin nicelik ve nitelikleri kadar, göç edilen yeni çevrenin göç eden grupları kabul etme biçimleri de önemlidir.⁹ Zamanda ve mekânda toplulaştırma yapılması, toplam yer değiştirmeleri saptamanın pratik zorluklarını yenebilmek için değildir. Zamanda ve mekânda toplulaştırma, kişileri yaşayacağı topluluğa yeniden uyuma zorlayan ve zorlamayan yer değiştirmeleri ayrıştırma olanağı yaratmaktadır. Böylece göç, kişileri yeni bir topluluğa götüren dolayısıyla yeniden uyum sağlama sorunlarıyla karşı karşıya bırakan bir yer değiştirme olmaktadır. Toplumbilim açısından anlamlı ve araştırılmaya muhtaç olan da budur.¹⁰

Toplumsal hareketlilik-hareketsizlik ve göç, göçün sürekliliği öte yandan mekânı aşkın bir alan tartışması, ilk kalemde çağımız göç olgusunun güncel gerçekliğinden kaynaklanan tartışmalardır. Göç gerçekliğinin yakıcılığı entegrasyon, uyum gibi göç eden kişiyi mevcut koşullara “alıştıran” boyuttan ziyade, çatışma ve gerilim gibi göç kaynaklı gerçeklikten kaynaklanmaktadır. Göç gerçekliğinin bu yüzü ve buradan doğan problem demeti, göçmenlerin “uyuma hazır” ve “razı” bir entegrasyon, asimilasyon nesnelere olarak görüldüğü geleneksel bakış açılarının, onların “barışılması,” “tanınması – bilinmesi,” “kabul edilmesi” gereken özneler olarak görüldüğü algı çerçeveleri ile yer değiştirmesi gerekliliğini beraberinde gerektirmektedir. Bu durum bir yandan ulus ülkeler ekseninde “göç ve göçmen” politikalarının, bunlara ilişkin ön kabullerin ve yasaların yeniden masaya yatırıldığı

⁹ Sema Erder, *Kentsel Gerilim ve Enformel İlişki Ağları*, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2002, s. 51.

¹⁰ Tekeli, *a.g.e.*, ss. 9–10.

bir süreci beraberinde getirirken, öte yandan da sosyal bilimler açısından göç kavramını göçmenin artalanı ile beraber ele almayı gerektirmektedir. Göç olgusunun yeni boyutları, artık sadece varış noktasındaki (*destination*) yaşam koşullarını değil, aynı zamanda kaynak (*origin*) noktasındaki koşulları da göz önüne almayı zorunlu kılmaktadır ve artalan olarak bahsedilen budur.

Bu bağlamda ilgili sosyal bilim disiplinlerinde faaliyet gösteren araştırmacılar, göçmeni sadece göç etmiş ve uyuma hazır ya da razı bir birey olarak değil fakat değişime, değiştirmeye, dönüşüme ve dönüştürmeye hazır “çatışmacı” yaniyla da tanımlamanın gerekliliği ile yüz yüzedirler. Bu durum sosyal bilimler açısından göçmenin göç etmesinin arkasındaki gerekçeler ile göç edip geldiği kaynak mekândaki yaşam koşulları, alışkanlıkları ve kültürünü, en az yerleştiği yeni yerdeki koşulları kadar önemli kılmaktadır.

Bu noktada göçün kendisinin uyum için bir araç mı ya da gerilimin kaynağı mı olduğu şeklindeki bir tartışma yerine, hangi koşulların göçü uyum mekanizmasına dönüştürürken, hangi koşulların göçü gerilimin kaynağı haline getirdiği soruları üzerinde durmak daha anlamlı olacaktır. Göçün uyum ya da gerilimin aracı olabileceğini söylemek gerekir. Kişilerin göç kararlarını kendilerinin verebileceği doğal koşullar ile hareket ederek zorlayıcı hiçbir baskının gelişmediği ortamlarda göç uyum için bir araç olabilir. Aksi takdirde baskının ve zorun etkisiyle ortaya çıkan göç, yapılan hareketi gerilim için araçsallaştırılmaktadır. Öte yandan sadece göç etme hali değil, kişi ya da grupların yerleştikleri alanların mevcut koşulları da uyum ya da gerilim hallerinin ortaya çıkmasına neden olan faktörlerdendir. Örneğin, büyük kentlerimizde var olan gerilimli ortamın önemli nedenlerinden birinin, bu kentlere yerleşen grupların yerleşme biçimi olduğu düşünülmektedir. Kentlerimize enformel kanallarla yerleşmiş olan grupların kentle eklemlenme istekleri karşısında kentsel kurumların yetersizliği ve kentteki kaynakların kıtlığı bu gerilimi arttırmaktadır¹¹.

Öte yandan uyum ve çatışma halleri, göçü hem kimi zaman bir sonuç olarak, kimi zaman da belirli olguların ya da toplumsal olayların meydana gelmesinde bir neden olarak dönüştürmektedir. Toplumların tarihinden çıkarabileceğimiz en temel

¹¹ Erder, *a.g.e.*,s. 51.

sonuçlardan birisi de göçün toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin bir sonucu olarak ortaya çıktığıdır ve bu anlamda göç bir sonuçtur. Göçün insan ve mekan dinamikleri üzerinde uyumun ya da çatışmanın meydana gelmesi ve toplumsal ve ekonomik dönüşümlere katkıda bulunan bir etken olduğu unutulmamalıdır ki bu çerçevede göç bir nedendir.¹² Öte yandan kişilerin göç ederek uyum ve çatışmanın yaşanacağı alanlara gitme sürecini ortaya çıkardığı düşünüldüğünde ise göç karşımıza bir neden olarak çıkmaktadır. Bugün dünyadaki pek çok değişik etnik kimliklerden, dinlerden, renklerden bahsedebiliyorsak bu göçün yarattığı bir durumdur. Kültürel farklılaşmanın ortaya çıkmasında en önemli rol göç olgusuna aittir. Toplulukların ve toplumların homojenliklerinin bozulması, farklı kültürlerden grupların aynı çevreyi paylaşmaları ile ortaya çıkmıştır.¹³ Bu yaklaşımla gerilim ve uyum denklemiyle neden ve sonuç olarak göç içinde dönüştürme potansiyeli barındırdığı gibi kendisi de özneleri bakımından dönüşüme açık bir hali anlatır.

Sosyoloji ya da Antropoloji gibi disiplinler altında göçü bir neden olarak mı ya da bir sonuç olarak daha fazla önemsemeli sorusu ile ilgilenilmiştir. Göç kişilerin çeşitli nedenlerle kararına ulaştıkları ve göç etme kararını vererek belirli bir sürecin sonu olarak algılandığında sonuç olarak görülebilir. Öte yandan göç edilen ya da yerleşilen alanı dönüştürebilme gücü ve çeşitli toplumsal, sosyal ya da ekonomik sonuçlar yaratması bağlamında ise bir neden olarak algılanabilir. Göçün gittikçe yaygınlaştığı 21. yüzyıl dünyasında bu kavram daha çok sonuçları ile dikkat çekmektedir. Sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan göç sonuç olarak algılanmaktaydı. Günümüz toplumda ise göçü yaratmış olduğu toplumsal dinamikler ve sosyal olaylar çerçevesinde bir neden olarak irdelenmesi gerekliliğinden bahsedilebilir. Ancak bu noktada gözden kaçırılmaması gereken şey göçün ortaya çıkmasına neden olan olgulardır. Keza göçü doğuran dinamikler göz ardı edilirse göçün meydana getirdiği toplumsal, sosyal ve ekonomik sonuçları sağlıklı bir biçimde analiz etmek mümkün değildir.

¹² Ahmet İçduygu ve Turgay Ünalın, “ Türkiye’de İçgöç: Sorunsal alanları ve Araştırma Yöntemleri”, *Türkiye’de İç Göç Konferansı, 6 Haziran 1997 Bolu Gerede*, 1998, s. 39.

¹³Yalçın, *a.g.e.*, s. 4.

B. TEORİLERDE GÖÇ AYRIMLARI: ZORUNLU VE GÖNÜLLÜ GÖÇ

İnsanlar belli sebeplerden dolayı yasal ya da yasadışı olarak göç ederler. Ekonomik iyileşme ve zulümden kaçış bu noktada iki temel neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Gidebildikleri alanlara yani ekonomik ve politik beklentilerin onlar için en elverişli olduğu yerlere göç ederler. Özellikle, devlet sınırları içinde kırsal alanlardan kentlere doğru göç, dünya çapında yaşanan temel bir süreçtir.¹⁴

Göçmenin göç ile geldiği mekândaki yaşam koşullarının en fazla öne çıktığı ve göç ettiği yeni mekânda artalanın etkisini kuvvetlice hissettirdiği göçlerden birisi gönülsüz göçtür (*involuntary migration*). Gönülsüz göç kişinin kendi istemi dışında göç etmesi durumunu tanımlar. Bu göç türünde kişileri göç ettiren nedenler göç edilen yeni mekândaki koşulların önüne geçmektedir. Bu durumda kişiyi göç etmeye yönelten süreci bilmeden yeni mekândaki koşullarını, gerilim ve uyum eksenindeki tavrını yorumlamak yanıltıcı sonuçlara neden olabilmektedir. Göçün çeşitli tanımlarına ve toplum içindeki dinamizmi neden-sonuç, çatışma uyum dizgisinde oynadığı role vurgu yaptıktan sonra göçün zorunlu ve gönüllü olarak nasıl ve hangi kıstaslar ile ayrıldığını vurgulamak gerekmektedir.

Gönüllü ve gönülsüz göç kişilerin göç etme halindeki kişisel niyetlerini işaret ederken zorunlu ve serbest göç olarak adlandırılan hareketlilikler kişilerin gerçekleştirdikleri yer değiştirmenin hangi koşullara denk düştüğünü ortaya koymaktadır. Örneğin gönüllü göçmen dediğimizde o kişinin bu hareketliliği gönüllü kabullenerek yaptığını, gönülsüz dediğimizde ise kişinin istemediği ya da arzu etmediği ya da onu göçe zorlayan unsurları değiştirme sansı olsa göç etmeyeceğinin anlayabiliriz. Ancak öte yandan zorunlu göçmen dediğimizde hareketliliğin belirli bir baskı altında kişinin kısmen ya da tamamen kendi kontrolü dışında gelişen bir yer değiştirmeden bahsettiğini anlayabiliriz. Keza serbest göçmen ise bize göç hareketliliğinin kişi tarafından planlanıp, onun kontrolü altında geliştiğinin anlatır. Yine de bu tanımlamalar göç çeşitleri arasındaki anlam farklılıklarının cılızlıklarını

¹⁴ Immanuel Wallerstein, “Göç: Tepkiye Tepki mi?”, http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=5964, Erişim: 20 Haziran 2007.

gidermemektedir. Zaten bugün göç literatüründe süregelen derin tartışma bu noktadadır. En hararetli tartışma ise artık özellikle gönülsüz göç ve onun bir alt sınıfı olarak ifade edilebilecek olana zorunlu göç ile gönüllü göç arasındaki ayrımın anlamını yitirdiği yönündedir.

Ancak yaşanan süreci tam anlamıyla ortaya koyan bir göç tanımı için sadece kişinin ya da grubun göç etmelerindeki niyeti değil aynı zamanda o niyetin oluşum sürecini de ele almak gerekmektedir. Özellikle serbest piyasa ekonomisinin iletişim, sermaye, bilgi ve emek niteliğinde küresel bir hale bürünmesi bu ayrımı tartışmaya daha açık hale getirmektedir. İradi göçü insanları daha rahat koşullar ve yaşam çevresine kavuşmak maksatlı, onları zorlayan herhangi bir sebep bulunmaksızın, kendi gönüllerince yaptıkları; zorunlu göçü ise kişilerin istemleri dışında onları göç etmeye zorlayan nedenlerin baskısı ile bir yerden bir yere yapılan hareketlilik olarak yapılan tanımlama bugün en geçerli tanımlamalardır. Ancak bu türden genel bir tanımlama göç literatüründe şu soruları tartışmaya açmaktadır: bugün Afrika’da açlıktan ölmek için ülke sınırlarını geçmek isterken ölen bir Afrikalının bu göçü gönüllü bir şekilde yaptığını iddia edebilir miyiz? Ya da hayatta kalabilmek için ölüm riskini göze alarak göç eden bir kişi, hangi kıstaslar üzerinden gönüllü göçmen olarak kategorileştirilebilir? Faist ise bu soruları daha tartışmalı biçimde “*Uluslararası Göç ve Ulus aşırı Toplumsal Alanlar*” adlı yapıtında, “mesela kuraklıktan kaçan Sahra’daki köylüler gönüllü göçmenler midir yoksa zorunlu göçmenler midir? Anayurtlarındaki yüksek işsizlik oranından kurtulmaya çabalayan göçmenler gerçekten de tam anlamıyla gönüllü göçmenler midir?¹⁵” olarak dile getirmiştir. İşte bu noktada küreselleşmenin sınır tanımayan ruh hali, yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler bir yandan da gönüllü ve zorunlu göç ayrımındaki sınırları değiştirmekte ve tartışmalı hale büründürmektedir.

Nüfus konusu İÖ. 6. yüzyılda Çinlilerin dikkatini çekmeye başladığı günden bu yana devlet teorilerinin asli ögesi olmaya devam etmesine karşılık, nüfusun yer değiştirmesi anlamına gelen göç olgusu ancak 19. yüzyılda bilimsel araştırmalara

¹⁵ Faist, *a.g.e.*, s. 48.

konu olmaya başlamıştır.¹⁶ 19. yüzyıl göç teorilerinin genel özelliği göçü tek ve genel bir teoriyle açıklama çabalarıdır. Ancak 20. yüzyılda toplumbilimciler göç olgusunun her geçen gün biraz daha karmaşık bir sürecin ürünü olduğunu fark etmişlerdir. Bu anlamıyla 20. yüzyılda göçü tek büyük bir göç teorisi ile açıklamak yerine göçü farklı değişkenler üzerinden ele alan teoriler yaygınlaşmıştır. Bu alanda etraflıca çalışmalar yapmış olan Alejandro Portes'in "tek büyük göç teorisi yoktur" belirlemesi 20. yüzyıl ile 19. yüzyıl göç teorileri arasında bir ayırım geliştirmiştir. Dolayısıyla zorunlu göç olgusunun da kompleks dinamikler içerdiği, klasik, bütüncü, genel bir çerçeveden nasıl irdelendiğini öte yandan ise "belli alan ve spesifik dinamiklere odaklanan "orta boy" teorilerde nasıl irdelendiği ortaya konacaktır.

1. 19. Yüzyıl Göç Teorileri: Klasik Açıdan Göç

Göç teorileri içinde en önemli çalışmalardan birisi Ravenstein tarafından yayınlanan "Göç Kanunları" (The Laws of Migration) adlı makaledir. Ravenstein Dr. William Farr'ın "göçün hiçbir kesin kanuna bağlı olmadığı" düşüncesini yanlıslamak için 1881 İngiliz nüfus sayımı verilerini kullanarak başladığı çalışmasının sonucunda göç kanunu olduğu sonucuna ulaşmış ve bunları şöyle sıralamıştır.¹⁷

i. Göçmenlerin büyük çoğunluğu sadece kısa mesafeli bir yere göçerler. Bu ise, gidilen yerde göç dalgaları yaratan bir nüfus yer değişimi ile sonuçlanır. Yaratılan göç dalgalarının yönü, göçmenleri içine alacak büyük endüstri ve ticaret merkezlerine doğrudur. Bu nüfus yer değiştirmesinin boyutlarını tahmin etmek için göçmenleri alan yerlerdeki yerli nüfusun yoğunluğunu hesaba katmak gerekir.

ii. Bir kentte meydana gelen hızlı ekonomik gelişme karşısında, kenti çevreleyen yakın yerlerden göçmenler hızla bu kente gelirler. Böylece kırsal kesimde meydana gelen nüfus azalması daha uzak bölgelerden gelen göçmenlerce doldurulur. Bu durum hızla gelişen kentin kendisini tüm ülkeye hissettirmesine kadar basamaklı bir şekilde devam eder. Başka bir deyişle

¹⁶ Nermin Abadan-Unat, *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Sınırötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 20.

¹⁷ Yalçın, *a.g.e.*, s. 23.

kentin yakınlarından gelen kente yapılan göçlerle kırsal kesimde ortaya çıkan işgücü fazlasıyla doldurulacak; yeni gelenlerce geldikleri yerlerde oluşan boşluklar da yine oralara yakın yerlerden işgücü fazlasıyla kapatılacaktır. Her bir basamakta hızla gelişen kentin olanakları daha fazla göçmen tarafından öğrenileceği için, göçün sonuçları tüm ülkede hissedilecektir.

iii. Bu yayılma süreci kendisini yutan sürecin tersi şeklinde olsa da, onunla benzer özellikler gösterir. Ravenstein, göçün ve onu ortaya çıkaran sürecin farklılığının altını çizerken iki süreci benzer kılan noktanın ise amaç olduğunun altını çizer. Göç kendi başına amaç olamaz; yani, bireyler göç amacı ile yer değiştirmezler. Ravenstein'in belirttiği gibi, kentte gelişen ekonomi ve ticaret olanaklarından faydalanmak göç edecekler için amaçtır. Bu nedenle, hem göç sonucunda oluşan yayılma süreci hem de bu yayılmayı yutan süreç, amaç bakımından uyum göstermektedir. Her iki süreç ancak göçle amacına ulaşabilir. Kentte gelişen ekonomi göçle, ihtiyaç duyduğu işçilere kavuşacak ve bireyler de göç sonucunda işlere yerleşebilecekler.

iv. Her göç dalgası, bunu karşılayan karşı dalga yaratır. Ravenstein makalesinde bu durumu ayrıntılı olarak açıklamaz. Ancak burada üzerinde durduğu nokta, yoğun göç alan yerleşim birimlerinin, aynı zamanda göç de vermesidir.

v. Uzun mesafeye göç edenler daha çok ticaret ve endüstri merkezlerini tercih etmektedirler. Ravenstein, burada göçün yönünü bir kez daha tekrarlamaktadır. Kısa mesafeli göçler daha çok basamaklı bir şekilde gerçekleşeceğinden, doğrudan doğruya endüstri ve ticaret merkezlerine doğru göç, ilgili kente uzak olan yerleşim birimlerinden olmayacaktır. Basamaklı göçlerde, öncelikle göçmen işçilere ihtiyaç duyan kentlere yakın yerlerden göçler olduğu ve bu göçler sonucunda boşalan yerlerin gene onlara yakın yerleşim birimlerinden göçlerle doldurulduğunu söyler. Bu nedenle uzak mesafeli göçlerin basamaklı olarak değil, fakat doğrudan endüstri ve ticaret merkezlerine yönelmesi tutarlı görünmektedir.

vi. Kent yerlileri, kırsal kesim yerlilerine oranla daha az göç etme eğilimindedir.

vii. Kadınlar erkelere göre daha fazla göç eğilimi taşırlar.

Ravenstein'in göç kanunlarının birçoğu zaman karşı geçerliliklerini korumayı başarmışlardır. Örneğin pek çok göçün önce kısa mesafeli olduğu ya da göçün pek çok zaman endüstrinin geliştiği alanlara yönelik olacağı ya da kırsal mekan göçünün kentsel alan göçlerden daha sık görüldüğü gibi. Öte yandan, Ravenstein'in göç teorisinin daha çok ülke içindeki göçleri anlatmaya yönelik olduğunu söyleyebiliriz. Kır ve kent göçünü başat olarak yaptığı göç kanunları olarak isimlendirdiği bu ilkelere göçün baskı yolu ile ortaya çıkan haline değinilmemiştir. Öte yandan Ravenstein "yasa" kavramını kullanmakla, demografik hareketlerin şaşmaz kesinliğine işaret etmiştir. Ancak Ravenstein kendisine yapılan eleştirileri de hesaba katarak 1889'da aynı adla yayınladığı makalesinde şu açıklamayı yapmıştır: "nüfus ve ekonomi ile ilgili yasalar fizik yasaların kesinliği taşımamaktadır, belirli bir yöne doğru gelişmesi beklenen göç akımı yasama organının müdahalesi ile durdurulabilir"¹⁸.

Zorunlu göç olgusunu Ravenstein'in göç kanunlarında görmek mümkün değil. Ancak Ravenstein, bu kanunları yayınladıktan daha sonra kötü veya baskıcı kanunlar, kötü iklim koşulları vb. gibi durumların göç dalgaları meydana getirebileceğini, bunların hiçbiri insanların ekonomik anlamda daha iyi olmayı arzularak meydana getirdiği göç dalgalarıyla karşılaştırılmayacağını söyler¹⁹. Bu haliyle Ravenstein, zorunlu göçü kanunsal bir kisveye oturtmuş olmasa da insan iradesi dışındaki güçlerin neden olduğu göçleri işaret ederek zorunlu göç olgusuna "istisnai" durum olarak ele almış olması önemlidir. Bunun yanı sıra zorunlu göç olgusunu, Petersen'in sıraladığı göç çeşitlerinde görmek mümkündür.²⁰ Petersen göçün dört değişik şeklini şöyle sıralamış ve zorunlu göç olgusuna şu şekilde yer vermiştir:

¹⁸ Abadan-Unat, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁹ Yalçın, *a.g.e.*, s. 26.

²⁰ William Petersen, "A General Typology of Migration", *Theories of Migration*, ed. Robin Cohen, Edward Elgar Publishing Limited, England, 1996, ss. 12-13.

1. **İlkel Göç:** Buradaki ilkelik, insanlığın ilkel dönemleri ile ilişkilendirilmemektedir. Daha çok insanlığın afetler karşısında çaresizliğinden kaynaklanan göç konu edilmektedir. Petersen, bu tip göçlerin ekolojik itici faktörler nedeniyle oluştuğunu öne sürmektedir.

2. **Zorlama İle Yapılan Göçler:** Kişi ya da grupları yerlerinden etmek, sürgün etmek, kovuşturmak gibi haller barındırır. İlkel göçlerde itici faktör doğal yapı iken zorlama göçlerde, daha çok, sosyal yapıdır. Birincisinde göçe tabi topluluk göç etme konusunda az çok kontrolü elinde tutabilirken, ikinci grupta bu kontrol tamamen topluluğun elinden alınmıştır. Ayrıca ilkel göç ne kadar ekolojik baskıya bağlıysa bu göç türü de bir o kadar resmi ya da etkili bir takım sosyal kurumlara bağlı olarak ortaya çıkar. Bu noktada bu göçü tahrik (*impelled*) sonucu oluşan göç ve doğrudan zor (*forced*) kullanma yoluyla oluşan göç ve olmak üzere iki ayırmak gerekiyor. Eğer kişi göç etme kararını biraz da olsa kendi elinde bulundurabilecek güce sahipse bu tahrik göçü, eğer kişi bu güce sahip değilse bu baskı veya zorla yapılan göçtür.

3. **Serbest Göç:** İlk iki göç şeklinde göçlerin bireysel durumları etken neden olmazken, serbest göçte bu durum değişmekte ve göçerler göç etme kararını kendileri vermektedir. Bireysel arayışlardan kaynaklanan göçlerdir. Kişinin kendi normlarına göre nedenleri de kişisel olarak değişir. Örneğin bir ailenin çocuğunun daha iyi bir eğitim alacağını düşündükleri bir başka kente/ülkeye göç etmesi ya da bir kişinin yurtdışında ya da başka bir şehirde iş teklifi alması üzerine oraya göç etmesi bu tanıma girmektedir.

4. **Kitlesel Göçler:** Serbest göçle az sayıda bireyin başka bir yere göçerek göç ettikleri mekânla bir çeşit bağ kurmaları sonucunda o mekândan göç edenlerin sayısı hızla artar ve kısa sürede çekici etkenler nedeniyle göç kitlesel bir görünüm kazanır. Sosyal etkilere dayalı göçlerdir. Bağlı bunan sosyal cemaatin etkisine bağlı olarak gelişir:

Tablo 1: Petersen’in Göç Tablosu

İLİŞKİ	GÖÇE NEDEN OLAN KUVVET	GÖÇ ÇEŞİTİ	GÖÇ TİPİ	
			Tutucu(Consevation)	İcatçı(innovating)
Doğa ve/veya insan	Ekolojik itki	İlkel	Gezgin	Topraklardan kaçış
			Seyrüsefer	
Resmi(ya da benzeri kurumsal erki olan yapılar) ve insan	Göç politikaları	Zorunlu	Yerinden etme	Köle ticareti
		Tahrik yoluyla	Kaçış	Ucuz emek ticareti
İnsan ve kendi normları	Yüksek beklenti	Serbest	Toplu	Öncü
Kolektif tavır	Sosyal devinirlik	Kitle	İskân (settlement)	Şehirleşme

Kaynak: William Petersen, “A General Typology of Migration”, *Theories of Migration*, ed. Robin Cohen, Edward Elgar Publishing Limited, England, 1996, ss. 12–13.

Zorunlu göç olgusunu sistematik biçimde ele alan az sayıdaki teorilerden birisidir. Ancak Petersen zorunlu göçü aslında “zorunlu işçi göçü” olarak ele almıştır. Yani köle ticareti ya da ucuz emek olarak kullanılmak üzere ortaya çıkan emek göçlerini zorlama ile yapılan göçler olarak değerlendirmiştir. Elbette Petersen’in teorisi ortaya atıldığı dönemin sömürgecilik döneminin izlerini taşımaktadır. Sömürge dünyasındaki iş gücünün hareketliliğini bu şekliyle değerlendirmektedir. Ancak bugün ucuz emek ya da “köle” gibi emek hareketleri zorunlu göçün nedeni değil sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yani günümüz dünyasında küreselleşme ile birlikte kişiler ekonomik gerekçeleri ya da güvenlik gerekçeleri yüzünden zorunlu olarak göç etmektedirler. Bunun sonucunda ise çoğunlukla zorunlu göçmeler ucuz emek ve ücretli köle konumunda çalıştırılmaktadırlar yani göçün bir sonucu olarak ucuz emek ve ücretli köle olma hali ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki Petersen’in kuramlaştırdığı sömürge döneminde, kişiler zorla çalıştırılmak için baskıyla karşı karşıya kalıp hak ettiklerinden daha az ücret ödenerek istihdam ediliyorlardı ki bu zorunlu göçün temel nedeniydi.

Öte yandan Petersen’in zorunlu göçü tahrik yoluyla ortaya çıkan ve doğrudan baskı yoluyla ortaya çıkan göçler olmak üzere iki kategoride tartışması önemli bir noktadır. Çünkü bugün, göç gündeminde hangi göçlerin zorunlu göç kapsamına

alınıp alınmayacağı ve zorunlu göç olarak ele alınan her hareketliliğin aynı ölçütlerle irdelenip irdelenmeyeceği temel tartışma konularından bir tanesidir. Petersen tahrik yoluyla göç ile zorlama ile yapılan göçleri birbirinde ayırarak zorunlu göçün aşamalarına dikkat çekmiştir. Bu noktada doğrudan bir baskı ve şiddetin ortaya çıktığı bir durumda kişinin göç sürecini hiçbir şekilde kontrol edememesi ile kişinin içinde bulunduğu mevcut koşulların kişiyi göç etmeye mecbur bırakacak biçimde yine başka aktörler yoluyla dolaylı bir biçimde gelişmesini ayırmıştır. Kişinin göç sürecini az da olsa elinde tuttuğu göç sürecini tahrik yoluyla göç olarak tanımlamıştır. Tanımın kendisi hem bir baskının varlığını işaret etmesi açısından hem de bu göçün aniden gelişmediğinin altını çizmesi açısından oldukça önemlidir. Günümüzde yaygın olarak kabul edilen görüşlerden bir tanesi zorunlu göçlerin ani ve beklenmedik bir biçimde ortaya çıkmasına yöneliktir. Hâlbuki Petersen'in de işaret ettiği gibi kişiler doğrudan olmasa da bilinçli yoksullaştırma, ayrımcılık vs gibi politikalarla göç etmeye mecbur bırakılabilirler. Bu ise kişileri zaman içinde göç etmeye mecbur bırakacak bir sürece itekleyerek göç hareketini gerçekleştirmelerinin asli nedeni haline gelir.

Klasik göçler içinde en yaygın olarak kullanılan teorilerden biri de Çekme-İtme (*pull-push*) teorisidir. 1966 yılında yayınlanan “Bir Göç Teorisi”(A Theory of Migration) adlı makalesinde Everett Lee tarafından ortaya çıkarılmış bir teoridir. Daha sonra ise çeşitli yazarlar tarafından göçe neden olan itici ya da çekici nedenler ayrı unsurlar halinde incelenmiştir. Lee'ye göre bugüne kadar göç sadece yaş, cinsiyet, ırk, uzaklık, eğitim işgücü ve benzeri konularda yapılmış çalışmalar ile gündeme gelmiştir. Bu anlamda özellikle göçü yoğunluk ya da miktarı, nedenleri ve göç eden kişilerin varış yerlerde karşı karşıya kaldıkları asimilasyon süreçleri gibi konular ile ele alınmaması göç yazınının da büyük bir boşluk yaratmıştır.²¹ Bu noktadan hareketle Lee göçü hacimsel olarak şu şekilde şematize etmiştir:

Lee 'ye göre göç olayında dört temel faktör vardır.²² Bunlar:

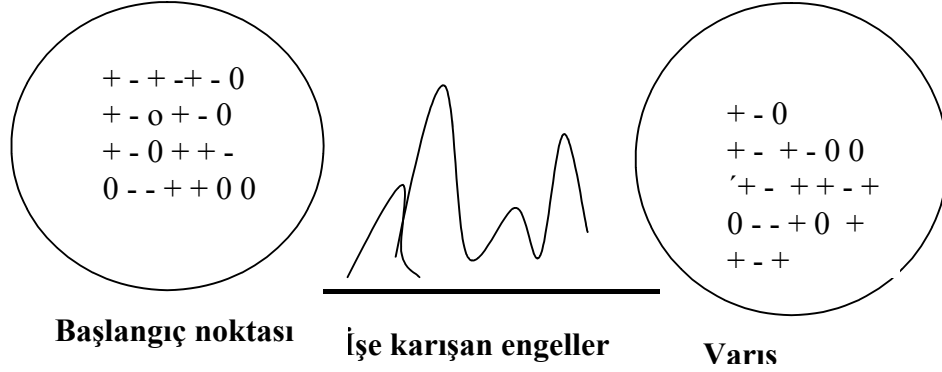
- a) Yaşanan yerle ilgili faktörler,
- b) Gidilmesi düşünülen yerle ilgili faktörler,
- c) İşe karışan engeller,

²¹ Lee, a.g.e, s.15.

²² Yalçın, a.g.e., s. 30.

d) Bireysel faktörlerdir.

Şekil 1: Göçte Başlangıç- Varış Yerleri ve İşe Karışan Engeller

Kaynak: Lee, a.g.e, s. 17.

Şekil 1’ de görüldüğü gibi göçmenin hareket ettiği başlangıç noktası ile varış noktasında +, - ya da 0 faktörler bulunmaktadır. Her iki faktör her iki mekân için değişik anlamlar ifade etmektedir. Örneğin başlangıç noktasındaki “+” kişi için bulunduğu mekânı onu açısından olumlar ve göç etmeme nedeni olabilir. Hâlbuki varış noktasındaki “+” gidilmek istenen mekânı kişi için olumlar ve göç etme nedeni olabilir. Öte yandan her iki mekândaki “-“ ler ise mekânları olumsuzlar ve başlangıç noktası için kişinin göç etme nedeni olabilirlerken varış noktasında kişinin göç etmeme nedeni haline gelebilir. “0” ise mekanlar için nötr anlamlar taşır. Bunlar kişinin göç kararını alırken değerlendirme almadığı mekânsal konum ve koşullardır. Lee, bazı faktörlerin duruma göre kimi insanlar üzerinde etkili olacağını, kimileri üzerinde ise bir etkisi olmayacağını ifade eder.²³ Örneğin bir aile için çocuklarının eğitimi açısından gidilecek yerin büyük bir önemi olabileceken, çocuksuz bir aile için bu durumun hiçbir önemi yoktur. Böylece itici = “-“ ve çekici = “+” nedenler insanlar tarafından hesaplanarak göç etme kararı ortaya konulur ancak Lee ayrıca kararın uygulanabilirliğinin de önemli olduğunu eklemiştir. Ona göre sadece hesaplama göç kararı için yetmez fakat ayrıca hem başlangıç noktası hem de gidilecek yerdeki göç kanunları, ya da fiziksel engeller göç etme kararını etkileyecek olan faktörler olarak hesaba katılmalıdır.²⁴

²³ Yalçın, a.g.e., s .31.

²⁴ Lee, a.g.e, s. 17–18.

Öte yandan Lee'nin teorisini sadece eksiler ve artılar toplamı olarak görmemek gerekir. Lee yazmış olduğu göç teorilerinde göç hacmini etkileyen birçok faktörün olduğunu söylemiştir. Gelenek, engelleri aşım gücü, zaman gibi faktörlerinde hesaba katılması gerektiğini ve göç sürecini bu faktörler etrafında değerlendirmek gerektiğinin altını çizmiştir. Yani göç olayı başlı başına artılarla eksilerin toplamında artıların fazla gelmesiyle ortaya çıkan bir şey değildir. Bu sadece ilk koşuldur. Şekil 1 deki iki varış noktası arasındaki engellerde bu sürece işaret etmektedir. Lee'ye göre her iki artı puan arasında mutlaka kendini gösteren bir engel vardır bu engellerin başını da gidilecek yere olan uzaklık çekmektedir.²⁵

Lee bu teorisiyle göç nedenlerinin ve göç olgusunun sanılandan daha karmaşık bir süreç olduğunu ortaya koymayı başarmıştır. Özellikle kişilerin göç kararı vermelerinde bireysel faktörlerin, koşul, konum ve beklentilerin değişik açılardan kişilerin göç kararlarını etkileyeceğini söylemesi göç nedenlerinin değerlendirilmesinde yeni bir boyut katmıştır. Ancak Lee her ne kadar kişilerin hesaplama yapması konusunda katı bir tutum geliştirmemişse de yine de kişilerin her iki mekân hakkında da bütün unsurları değerlendirebilecek kadar haberdar olabilmeleri gerçekçi değildir. Öte yandan bazı göç hareketleri ise bu hesaplamayı mümkün kılmayacak kadar kısa bir süre içinde ve aniden gerçekleşir. Bu durum özellikle zorunlu göç ve kaçış göçleri için geçerlidir. Öte yandan Kleiner ve arkadaşları bu kadar çok faktörün bir birey tarafından bilinmesi göç kararının alınma sürecini kolaylaştırmaktan ziyade zorlaştırarak ve sancılı bir sürece sokabileceğini iddia etmişlerdir.²⁶

İtıcilik ve çekicilik teorisi bugün özellikle uluslar arası göç literatüründe sıkça kullanılan teorilerden biridir. Sadece uluslararası göçler için değil fakat ülke içindeki göçler için de sıkça başvurulan bir teoridir. İtici ve çekici olarak nitelenen unsurlar genel olarak emek arz ve talebi üzerine kurulmuş bir hareketlenmeyi anlatır. Bu anlamda itici unsurlar en genel anlamda dünyanın yoksul bölümündeki ekonomik, sosyal, politik sıkıntıları, çekici unsurlar ise yine en genel anlamda daha gelişmiş

²⁵ Yalçın, *a.g.e.*, s. 32.

²⁶ Robert Kleiner ve diğerleri, *Migration: Immigration and Emigration in International Perspective*, ed. by Leonore Loep Adler and Uwe P. Gielen, Preager Publishers, United States of America, 2003, ss. 397–398.

lkelerdeki görece avantajları işaret etmektedir.²⁷ Paralel olarak ülke içinde yaşanan göçler içinde benzer Őeyler söylenebilir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu anlamda bölgesel eşitsizlikten kaynaklı igler çok yoğundur. Bu ülkelerde de yine itici ve çekici faktörler rol oynamaktadır. Örneğin X bölgesi sanayileşmiş bir bölge iken Y bölgesinde bir tarım blgesiye tarımla uğraşan bir kişi için Y bölgesi itici etkisi ile kişiyi X bölgesine g ettirebilir. Ancak itici ve çekici teorisi neden aynı hareketliliğin benzer derecede yoksul olan diğer ülkelerde de gelişmediğini ya da bu güç kaynaklarının neden belirli bölgede yoğunlaştığını açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Lee'nin güç teorisi sadece gönüllü göçler üzerinde durmaktadır. Oysaki sanayi sürecindeki gleri teorik bir düzleme oturmayı başarmış ve bu yüzden de özellikle bu süreci açıklamak için oldukça kullanışlı olan bu teori g ajandasında önemi gittikçe artan zorunlu glerden bahsetmemektedir. Çünkü temel olarak dönemin sanayileşme sürecinde gelişen gleri açıklamak amacı taşımaktadır. Bu durum günümüz g konularından birisini atlamasına neden olmuştur ancak g olgusunu açıklamak açısından hala önemli bir işlevi olduğu gerçektir.

2. 20. Yüzyıl ağdaş G teorileri: "Tek Büyük Güç Teorisi Yoktur"

Çağdaş g teorileri olarak adlandırılan teorilerin temel argümanları genel olarak küreselleşmedir. Genellikle uluslararası gleri ele almışlar ve emek gleri ile ilgilenmişlerdir. Çağdaş g teorilerinin pek çoğu güncel anlamda zorunlu göçü ele almamışlardır. Ancak geliştirdikleri argümanlar küreselleşme ve zorunlu göç olgusu hakkında daha farklı tartışmalara neden olmaktadır. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı sınırsızlık ve hareketli sermaye gibi olgular zorunlu ve dayatmacı yanıyla kişileri göç etmek zorunda bırakacak kadar aresizleştirdiği iddia edilmektedir. Bu anlamıyla daha önce sınırları "net" biçimde çizilen gönüllü ve zorunlu göç ayrımı bu yanıyla tartışmaya açılmaktadır. Bu teorilerden çıkan ana sonuç sosyo-ekonomik gelişmelerim başlı başına kişileri göç etmeye zorlayan bir baskı unsuru haline geldiği bu yüzden bu göçlerin de gönülsüz göçler kategorinde değerlendirilmesi gerektiği

²⁷ Portez Alejandro and Jozsef Borocz, "Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on Its Determinants and Modes of Incorporation", *Theories of Migration*, ed. Robin Cohen, Edward Elgar Publishing Limited, England, 1996, s. 607.

söylenmektedir. Bu bakış açısına göre; 2006'nın 1 Mayıs'ın da ABD'nin New York şehrinde göçmenlerin iş bırakarak "acımasız" göçmen yasalarını protesto ettikleri "göçmensiz bir gün" adlı mitingde dillendirdikleri slogan anlam kazanıyor: "Biz sınırları aşmadık ki sınırlar bizi aştı".²⁸

Çağdaş göç yazınında zorunlu ve gönüllü göç arasındaki farklılığı ortaya koyan en belirgin ayrımlardan bir tanesi de Thomas Faist'ten gelmiştir. Faist *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar* adlı çalışmasında temel ayrımın gönüllü ve zorunlu göç arasında olduğunu belirtmiştir. Ona göre burada vurgu, fiziksel zorlamanın varlığı veya yokluğu üzerinedir. Ayrıca bir çeşit yarı gönüllü harekete neden olan ulus devlet otoritelerince izin verilen ve hatta desteklenen etnik, kültürel veya dini azınlıklar karşı şiddet biçimlerini kapsayan ikinci bir kategori daha mevcuttur. Bu iki kategori zorunlu göç ve mülteci akışlarının altında sınıflandırılabilirler.²⁹

Çağdaş göç teorilerinden bir tanesi de Ağ Teorisi'dir. Ağ teorisine göre, göç ağları göçün kaynağı ile varış noktasındaki göçmeler ile önceki göçmeler, göçmen olmayanlar arasında akrabalık, arkadaşlık gibi özünde toplumsal ilişkiler olan kişiler arası bağlar kurar. Çünkü kişiler göç ve kesin geri dönüşün yaratabileceği olası kriz riskini ve maliyetini azaltmak isterler. Göç etmeden önce pek çok göçmen kritik basamağı araştırır. Geniş ve yaygın bir ağ göç hareketin maliyetini ve riskini düşürürken göç etme ihtimalini, ilave dolaşımı, ağda genişlemenin artmasına neden olur.

Wilpert'e göre ağ teorisi şu şekilde işler. Öncü göçmeler öncelikle göç veren ve alan toplumları birbirine bağlayan bir altyapı oluştururlar ve bu bağlantı göç veren yeni toplumdaki bireylere göçme olanağı sağlar. Yeni göç dalgaları, kurulmuş bu ağı harekete geçirir ve sonradan göç edenler ilk gelenlerin tecrübelerinden yararlanırlar. Zamanla göç kendi kendini devam ettiren bir hal alır.³⁰

²⁸ Emilio San Pedro, "ABD'de Göçmensiz Bir Gün"

http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/05/060502_us_protests.shtml, Erişim: 5 Ağustos 2006.

²⁹ Faist, *a.g.e.*, s. 48.

³⁰ Yalçın, *a.g.e.*, s. 50.

İlk göçmenin, doğal olarak yeni yerleşim yerinde yararlanabileceği hiçbir sosyal bağı yoktur. Bu da göçü maliyetli hale getirecektir. Göçmenin bu yeni yerleşim yerine yerleşmesi onun arkasında bıraktığı akrabaları ve dostları içinse göç maliyetini düşürecektir.³¹ Her yeni göçmende göç etmeden önce bu avantajdan kuşkusuz yararlanacak ve akraba ve yakınları ile sosyal bağlarını kullanarak ilişkilenecektir. Öte yandan aynı ağ bir sonraki göçmeler için iş bulmama, ev bulmama gibi riskleri de düşürecektir ki bunlar göç kararını etkileyen en önemli faktörler arasında yer alır. Kendisinden daha önce göç etmiş olan akraba ve yakınları bu yeni göçmen için iş ve ev gibi en ivedi ihtiyaçların sağlanması konusunda yardımcı olacaktır.

Bütün bunlara rağmen göçmen ağlarının olumlu ve olumsuz işlevleri olduğu bir gerçektir. Gurak ve Cases göçmen ağlarının altı önemli işlevi olduğuna dikkat çekmişlerdir. Buna göre ağlar;

- i. Göçmenleri göçün verdiği rahatsızlıktan ve masraflardan önemli ölçüde korurlar.
- ii. Göçmenleri, içine girdikleri toplumdaki yalıtırlar ve onların kendi yurtlarıyla ilişkilerinin devamını sağlarlar.
- iii. Göçün başlangıcını ve hedef yerini etkileyerek önemli ölçüde kimlerin göçeceğini belirlerler.
- iv. Göçmenlerin gittikleri yerlerde uyumları için kolaylık sağlarlar.
- v. Kendi anayurtlarındaki potansiyel göçmenler ve ağa yeni katılanlar için yabancı toplumdaki fırsatlar ve resmi yapılanmalar hakkında haber kanalları gibi hizmet verirler.
- vi. Göçün hızını ve büyüklüğünü önemli oranda belirlerler³²

Ancak bu teoriye yöneltilen en önemli eleştirilerden biri teorinin göç etme olasılığında kişisel tercihleri ve zamanı göz ardı etmiş olmasıdır. Şöyle ki örneğin X kentinde/ülkesinde yaşayan biri göç etmesi için kuzeni, teyzesi ve benzeri

³¹Massey Douglas, "Patterns and Process of International Migration in the 21st Century", *Theories of Migration*, ed. By Robin Cohen, Edward Elgard Publishing Limited, Cheltenham, 1996, s. 35.

³² Yalçın, *a.g.e.*, s. 51.

akrabalarından önce kendi kardeşine yardım edecektir. Ayrıca kişinin kalış sürecinde göç etme ihtimalini etkileyen durumlardır. Örneğin aynı kişi X kentinde ya da ülkesinde on yıldır yaşıyorsa kardeşinin göç etme olasılığı daha yüksekken, aynı kişi yine X kentinde ya da ülkesinde sadece bir yıldır yaşıyorsa kardeşinin X kentine/ülkesinde göç etme olasılığı da düşük olacaktır.³³

1974’de Immanuel Wallerstein tarafında ortaya atılan Dünya Sistemleri Teorisi’ne göre sosyoloji teorisyenlerinin bir kısmı uluslararası göçün kaynağını belirli ulusal ekonomilerdeki emek piyasasını ikiye ayrılması ile değil, küresel piyasanın 16. yüzyıldan bu yana gelişmesi ve genişlemesine bağlarlar. Bu tabloya göre kapitalist ekonomik ilişkilerin çevresel yaygınlığı kapitalist olmayan toplumları göçe eğilimli akışkan toplumlar yaratmıştır. Dünya sistemleri teorisine göre göç kapitalist gelişim sürecinde kaçınılmaz olarak meydana gelen çözüme ve tahribatın doğal bir sonucudur. Teorinin geliştirdiği şemaya göre merkezdeki kapitalist ağlar, kapitalist olmayan toplumların çevre dokularına sızmaya başlayınca, çevredeki nüfus göç etmeye başlar.³⁴ Böylece Wallerstein bu süreçte ortaya çıkan göçleri de kapitalizmin sömürgecilik üzerinden yürüttüğü bir dayatma olarak algılanması gerektiği belirlemiştir.³⁵

Bir diğer göç kuramı ise “Stres Eşliği Modeli” adı verilen kuramdır. Buna göre göç etmek için yeterli kaynaklara ve/veya itkiye sahip olmayan kişi, yani “gizil bir göçmen,” hâlihazırdaki yerleşim mekânını toplumsal, ekonomik, psikolojik maliyet ve gelirler ile bu mekândan türeyen diğer maliyet ve getirileri temsil eden bir yarar mekânı olarak belirler. Farkında olunan alan terimi gizil göçmenin, arkadaş ve akrabalar, kitle iletişim iş bulma kurumları gibi aracı kurumların yarattığı bağlantılar yoluyla doğrudan temas ile bildiği mekânları ifade etmektedir.³⁶ Stres ve farkındalık kavramları, serbest, mecburi ve zorunlu göç devamlılığına uygulanabilir. Stres had safhada olduğunda çok az seçim şansı kalır; stres yükserse, çoğu insan hareket eder

³³ Massey Douglas, “Patterns and Process of International Migration in the 21th Century”, *Theories of Migration*, ed. By Robin Cohen, Edward Elgard Publishing Limited, Cheltenham, 1996, s. 43.

³⁴ Nermin Abadan Unat, “Uluslararası Göçün Kuram ve Kaynakları”, *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Sınırötesi Yurttaşlığa*, Bilgi Üniveritesi Yayınları, 2. Baskı İstanbul, 2006, s. 31

³⁵ Yalçın, *a.g.e.*, s. 53

³⁶ Faist, *a.g.e.*, s. 73.

ve bu göç zorunlu göç olarak görülür. Stresin daha düşük olduğu durumlarda ise daha az insan hareket edecektir.³⁷

Bu teori ise güncel olmakla beraber özellikle stres kavramı ile anlam karmaşıklığı yaratmaya müsait gözükmektedir. Özellikle stresin ortaya çıkış nedenini ve etkisini açıklamamaktadır dolayısıyla göç türleşmesi açısından ortaya çıkacak olan bazı eleştiriler sunulabilir. Öte yandan mecburi, gönüllü, serbest gibi tartışmaları göç türleşmesi için uygulanabilir gözükmektedir. Dahası, sosyolojik açıdan değişik toplumsal yapılaşmaları ortaya koymakla beraber Faist gizil göçmen kavramını ortaya atarak göç yazınındaki kavramlaştırmalara yeni bir kapı aralamaktadır.

Göçün emek piyasası üzerindeki etkisi açıklayan çeşitli teoriler de vardır. Bunlardan bir tanesi İkiye Bölünmüş Emek Piyasası Teorisi'dir. Bu teoriye göre göç gelişmiş ülkelerin ekonomik yapısının bir temel ögesi olan sürekli işgücü talebinden ileri gelmektedir. Göç hareketleri, gönderilen ülkenin/bölgenin işsizlik ya da düşük ücret gibi itici faktörlerinden değil kabul eden ülkelerin kaçınılmaz ve kronik ücretli işgücü gereksinimlerinden gelmektedir. Bu göç sürecin sonucunda ucuz işgücüne gereksinim duyan piyasa iki farklı küme oluşmaktadır. Bunlardan bir tanesi yerel işçilerin, vasıflı biçimde sosyal güvencelerinin ve mesleki itibarlarının olduğu birincil emek piyasasıdır. İkinci piyasayı ise göçmenler oluşturmaktadır. İkincil emek piyasasının oluşturan işçi kitlesi güvencesiz ve vasıfsızlardır.

Göçmenlerin emek piyasası üzerindeki etkilerini ortaya koyan bir diğer teori ise Karl Marx'ın Yedek İşgücü Ordusu Teorisi'dir. "Yedek İşçi Ordusu" kavramı kapital birikimi ve kapitalist ekonominin gelişimi için işgücünün sürekli yedeklenmesi gerektiğini vurgular. Bu yedeklenme yoluyla yerli işçilerin pazarlık gücü düşürülür ve işçi sınıfı hareketi içinde çatışma alanları yaratılır. Bu çerçevede içinde göçle kente gelen ve işçileşme sürecinde olan kitlelerin işgücü pazarında bir yedek işçi ordusu meydana getirir.³⁸

³⁷ Faist, *a.g.e*, s. 74.

³⁸ Ahmet İçduygu ve diğerleri, "Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi", *Türkiye'de İç Göç Konferansı*, 6 Haziran 1997, Bolu /Gerde, 1998, s. 213.

Marx Kapital'in birinci cildini 1867'de yayınlamıştır. Göçle ilgili ilk kuramsal yaklaşımın 1885'te Ravenstein tarafından tartışıldığını hatırlarsak, Marx'ın doğrudan göçle ilgili olmasa bile yine de günümüzde göç tartışmalarına damgasını vuran emek tartışması ekseninde göç olgusunun temelinde yatan sistemsel faktörlerin varlığını açıklamış olması dikkate değerdir.³⁹ Göç hareketliliğinin gün geçtikçe hızlanması öte yandan emek piyasasında da ciddi dönüşümlere neden olmaktadır. Bu dönüşümlerden bir tanesi de özellikle zorunlu göçmenlerin göç etmeleri ile birlikte mesleki anlamda dikey doğrultuda aşağıya doğru bir kayış yaşamalarıdır. Örneğin kendi ülkesinde doktor olan bir kişinin başka bir ülkeye zorunlu göç etmesiyle beraber temizlik sektöründe işe girmesi gibi. Ya da yaşadığı bölgede çiftçikle uğraşan bir kişinin başka bir bölgeye göç etmesiyle beraber yük taşıyıcılığı yapması gibi. Zorunlu göçün yaratmış olduğu bu mesleki kayış aynı zamanda işe ve maddi olanaklara muhtaç olan kişiler, ve gurupların Marx'ın Yedek İşçi Ordusu olarak adlandırdığı kitleyi meydana getirmektedir. Yoksul ve muhtaç bir konumdaki insanların çaresizliği Yedek İşçi Ordusunu da beslemektedir ve kapitalist için ciddi bir işgücü yaratmaktadır. Öte yandan kadınlar bu süreçte özellikle en formel açıdan en önemli işgücü haline dönüşmektedir.

İkiye Bölünmüş Emek Piyasası Teorisi göçmen işçiler ile yerli işçiler arasındaki emek çerçevesindeki farklılığı ortaya koyması açısından önemlidir. Ancak teorinin önemli bir boşluğu özellikle zorunlu göçmenlerin yaşadıkları bölgede ya da ülkede ekonomik sıkıntıların göç etmelerine önemli gerekçeler oluşturduğudur. Dolayısıyla göç sadece gidilecek ülkenin çekici koşullarından değil fakat ağırlıklı olarak mevcut koşulların itkisinden kaynaklanmaktadır. Küreselleşme süreci ise göçün bu boyutunu açıkça ortaya koyan bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ebetteki tüm bu teoriler göçün pek çok açıdan anlaşılmasına olanak vermektedir. Her ne kadar hemen hemen bütün teorilerin içeriği genel anlamda tek bir bakış açısı ile kurgulanmışsa da göç teorilerindeki çeşitlilik bu durumu görece olarak yıkabilmektedir. Ancak yine bu durum göç teorilerinde ampirik çalışmayı ön planda tutan ve disiplinler arası ve çeşitli bakış açılarıyla göçü değerlendiren bir teoriye olan ihtiyacı ortadan kaldırmamaktadır. Göç alan ve göç veren

³⁹ Yalçın, a.g.e., s. 49.

lkeleri/kentleri hem mevcut koşullarını hem de kişisel tercihleri de hesaba katan, toplum ilişkilerini de önemseyerek sadece ekonomik sürecin değil ama aynı zamanda sosyolojik sürecinde yakından irdelendiği kapsayıcı bir güç teorisi pek çok anlamda n açıcı olurdu. Öte yandan gç teorileri üzerinde tartışılırken gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus, karışık etnik grupların oluşmaya başlaması ile birlikte ya da varlığı ile birlikte eskisinden farklı politik nedenlerin gç gündemine hızla oturuyor olmasıdır. Bu durumda özellikle karışık etnik toplulukların gç etmelerindeki politik kararları ve bu noktada uygulanan güç politikaları bundan sonraki 20 yıl boyunca gç gündeminde daha önemli hale gelecektir.⁴⁰ Zorunlu göçü kapsamlı olarak ele alan ve bugün Lee'nin ekme-İtme Teorisini zorunlu göç ekseninde yorumlayan Kunz'un kinetik modeli ise bu noktada gç gündemine oturmuş bu hareketliliği anlamak bakımından önem taşımaktadır.

1969'da Kunz, göç alanında en yaygın başvurulan ereve olan itme-çekme teorisini, zorunlu gleri de içerecek bir şekilde yeniden formüle etmiştir. Bu formülde zorunlu göçmenlerin içinde buldukları koşulların ortaya çıkardığı güdüler ve hareketliliğin tek yönlü olarak değil kinetik bir biçimde ortaya çıktığını belirtmiştir.⁴¹ Bu haliyle Kunz özellikle zorunlu göçmenlerin sadece itme ve çekme güdülerinin yönlendirdiği değil aynı zamanda g eden kişilerin kontrolü dışında gelişen baskı unsuruna da dikkat çekmiştir. Bununla birlikte Kunz bu teorisinde itme-çekme teorisinin zorunlu göç dünyasında daha farklı işlediğinin altını çizmiştir. Yani gönüllü göçmenleri etkileyen düzeyde ve nitelikte bir çekme-itme faktörü gerçekleşmez. Çünkü zorunlu olarak göç eden kişiler zaten bir baskı altında bu kararı alırlar ve bu durumda klasik jargondaki itme-çekme güdülerinden farklı bir durum ortaya koyar. Ayrıca yine Kunz' a göre zorunlu göçmenler genellikle çekici etmenin değil itici etmenlerin etkili olduğu bir srenin sonunda g kararı alırlar. Kunz'a göre ekme-İtme Teorisi bu çerçevede itici-baskıcı-çekici (*push-pressure-pull*) güdüler olarak yeniden formüle edilmelidir.⁴²

⁴⁰ Douglas Massey, "Patterns and Process of International Migration in the 21th Century", *Theories of Migration*, ed. By Robin Cohen, Edward Elgard Publishing Limited, Cheltenham, 1996, s.54

⁴¹ Kinetik "Vücut hareketlerinin ve onun üzerindeki fiili baskılar arasındaki ilişkiyi inceleyen dinamiğin bir dalı" E.F. Kunz: bu terim sosyal bilimler alanında kullanıldığında insanın kendi içinden gelen itki olarak tanımlanır. Ancak yazarın bakış açısına göre bu sadece zorunlu göçmenler için geçerli değildir. Çünkü onların rotası dışarıdan gelen glerle belirlenmektedir. (Kunz, 131, dipnot).

⁴² Kunz, *a.g.m.*, s. 127.

Zorunlu göçmenleri gönüllü göçmenlerden ayırmak gerektiği gibi diğer yandan zorunlu göçmenleri de yaşadıkları sürecin çeşitliliğine göre kendi içlerinde ayırmak gerekmektedir. Bu noktada Kunz kinetik model çerçevesinde zorunlu göçmeleri beklenen (*anticipatory*) ve ani gelişen (*acute*) olmak üzere iki farklı kategoride ele almıştır:

Beklenen göç hareketliliği: Bir kişi gelecek yaşamı ile ilgili tehlike olasılığını hissettiyse oradan göç etmek isteyebilir. Göç etme durumunun ortaya çıkışıyla birlikte kişinin tehdit eden şeyin yakınlığına bağlı olarak göçe hazırlanmasında az ya da çok vakti vardır.⁴³ Zorunlu göçün bu tipinde göçmen göç itkilerinin etkisi altındadır. Henüz doğrudan bir baskı ile karşılaşmamış olsa da mevcut durum onu göç etmeye hazır hale getirir. Yani içinde bulunduğu koşullar onun için bir anlamda göç etmek için gerekçe oluşturur. Çıplak bir şiddet ya da doğrudan bir baskı ile olmasa da kişi o bölgedeki yaşamının, can güvenliğinin tehlikede olduğunu düşünüyorsa göç etme sürecine girer. Bu tip göçte zorunlu göçmenin göç etmek için hazırlık yapmak konusunda, gönüllü göçmen kadar olmasa da, zamanı vardır. Göç etmek için gerekli gördüğü biçimde hazırlanması mümkündür. Ancak bu nokta bu tip zorunlu göçlerin genel olarak gönüllü göçlerle karıştırılmasına neden olmaktadır. Yanılgının esas nedeni itici ve çekicilik teorisidir. Bu noktada çekiciliğin etkisinde kaldıkları öngörüsü onları gönüllü göçmelerle karıştırmanın iyi bir nedenidir. Özellikle göçmenin yaşadığı bölgenin artalanı incelendiğinde gönüllü göçmenlerde önemli farklılıklarla göç ettiği ortaya çıkacaktır. Onları gönüllü göçmenlerde ayıran görece bir fark şudur: eğer bu göçmelere tercih şansı verseniz göçmeyi değil kalmayı tercih edeceklerdir. Ayrıca zorunlu göçmelerin hepsi yoksul değildirler. Dolayısıyla göç etme nedenler sadece yaşadıkları bölgede başarısız bir yaşamdan kaynaklanmaz bugüne ve geleceğe ilişkin telaştan ve şüpheden kaynaklanır.⁴⁴

Aniden gelişen göç hareketliliği: Zorunlu göçün bu tipi beklenen göçlerden iki önemli farklılık içermektedir. Bu farklılıklar göçmenin göç etmeye karar vermesindeki işleyişte ve göç hareketliliğinde kendini gösterir. Bu tip göçlerle karşı

⁴³ Kunz, *a.g.m.*, s. 68.

⁴⁴ Barry N. Stein., "The Experience of Being a Refugee: Insights From The Research Literature", <http://www.msu.edu/course/pls/461/stein/mnrexp1.htm>,. Erişim: 24 Şubat 2008

karşıya kalan göçmelerin ne hazırlık yapacak ne de göç hareketliliğini yönlendirecek zamanları ve koşulları vardır. Kunz'a göre aniden gelişen olaylar ile birlikte –mesela rejim değişikliği ya da ordu hareketleri gibi- “kaçarlar.” İticilik burada daha baskın bir hal alır. Ani gelişen göç tipini ise şu şekilde kategorileştirmiştir:

Tablo 2 :Temel Kinetik Model I

Beklenen göç hareketi	Ara tip göç hareketi
İtme-razı	İtme-baskı- çekici
Ani göç hareketliliği	
İtme-baskı-davranma İtme-baskı-bekleme İtme-baskı-geri dönüş	

Kaynak: Kunz, *a.g.m.*, s. 32.

Kunz bir önceki makalesinde itme-baskı-çekme modelini sadece ani gelişen göç hareketliliği için kullanmaktaydı. Ancak daha sonra itme halinin daha etkin baskının ise daha yoğun olduğu, çekme halinin ise çok zayıf ya da tamamıyla kaybolduğu durumların varlığına işaret ederek zorunlu göçmenlerin beklenen ve ani gelişen hareketliliklerini belirgin kılmak için böyle bir kategorinin zorunluluğundan bahsetmektedir. Bu noktada ise geliştirilen süreç itme- baskı- davranma (*plunge*) ile tarif edilmiştir. Bu süreçte zorunlu göçmen yaşadığı yoksunluktan daha çok içinde bulunduğu koşulları oluşturan aktörler tarafından yapılan yoğun dürtü ve tacizler karşısında göç etmek kararını alır. Bu ise gönüllü bir itilme halinden ziyade göç etmek için geliştirilen ani bir atılmayı, hamleyi ifade eder. Bu durum bu sürecin göçler kategorisinde değerlendirilmesine neden olmaktadır.⁴⁵

İtme-baskı-bekleme süreci ise göçmenin yerleşmiş olduğu yeni yerinde kalma niyeti içinde olması durumunda ortaya çıkar. Örneğin göçmenin bir başka ülkedeyseniz oturma izni alması anlamına gelmektedir.⁴⁶ Bu durum göçmeni göç ettiren nedenlerin kalıcılığı ile açıklanabilir ancak öte yandan göçmenin göç etme nedenlerini ortadan kaldıran bir nihayette bile göçmen yine de kalmak isteyebilir.

⁴⁵ Kunz, *a.g.m.*, s.70.

⁴⁶ Kunz, *a.g.m.*, s. 72.

İtme- baskı- geri dönüş süreci ise göçmenin göç etme nedenlerinin - savaş ya da darbe durumlarının kalkması gibi - ortadan kalkması halinde görülür.⁴⁷ Bu durumda itme hali ile baskıya dönüşerek göçmenin göç etmesi ile sonuçlanan süreç göçmenin ülkesine geri dönmesi ile son bulur.

Tablo 3: Yerinden Edilmelerin Başlangıç Şekli ve Nüfus Özellikleri

YERİNDEN EDİLMELERİN BAŞLANGIÇ ŞEKLİ VE NÜFUS ÖZELLİKLERİ					
Zorunlu Göç/Yerinden Edilme Hareketi			Zorunlu Göçmen Profili		
Harekelilik Tipi	Yerinden Edilmenin Şekli		Cinsiyet	Yaş	Eğitim Düzeyi
BEKLE NEN ZORUN LU GÖÇ	Ağır ağır gelişen nedenlerle ortaya çıkan zorunlu göç		Dengeli dağılım, aile grupları	30–60 yaş grubu	Yüksekten çok yükseğe
ANIDEN GELİŞEN ZORUNLU GÖÇ	Kaçış Yoluyla Yerinden Edilme	Kitle halinde kaçış	Dengeli	Bütün yaş grupları	Karma Göç eden kesime göre değişir
		Kişisel ya da grup halinde kaçış	Yüksek cinsiyet (high masculinity)	Aktif yaş grubu	Yüksek ya da daha az eğitilmiş
	Disiplin/Kural Baskısı İle Yerinden Dilme Göç	Sivil tahliye yoluyla	Aktif yaş grubu içinde tüm kadınlar	Çocuk ya da yaşlı	Yüksek eğitilmiş katmanların hemen hemen hepsinde
		Askeri takip/kovalama	Hemen hemen bütün erkekler	Aktif yaş gurubu	Karma Göç eden kesime göre değişir
		Bölünmüş askeri çatışmalar nedeni ile	Bütün erkekler	Aktif yaş grubu	(Karma) Göç eden kesime göre değişir
	Baskı Yoluyla Yerinden Edilme	Kovulma ve toplu transfer	Dengeli ya da düşük cinsiyet	Bütün yaş grupları ancak yaşlılar ve çocuklar da nadiren	Yürütülen politikaya göre değişir.
		Sürgün	Yüksek cinsiyet	Aktif yaş grubu	Yüksekten çok yükseğe

⁴⁷ Kunz, a.g.m, s. 71.

Tablo 3: Yerinden Edilmelerin Başlangıç Şekli ve Nüfus Özellikleri (Devam)

		Emek/işgücü baskısı	Yüksek cinsiyet ya da politikaya bağlı olarak değişir	Gençleri de içeren aktif yaş grubu	Karma göç eden kesime göre değişir
		Sınır dışı etme, bir bölgede toplama	Politikaya bağlı olarak değişir	Politikaya bağlı olarak değişir	Politikaya bağlı olarak değişir
	Kaybedilme Yoluyla Yerinden	Kaybedilme yoluyla yerinden edilme	Dengelden düşüğe doğru cinsiyet	Baskı altındaki aktif yaş grubu	Yüksekten çok yükseğe

Kaynak: Kunz, *a.g.m*, s. 79.

Sonuç olarak Kunz aslında mülteci akınını açıklamak için geliştirmiş olduğu bu teorisinde zorunlu göçün en önemli çıkmazlarını da tartışmıştır. Elbette bugün gönüllü ve zorunlu göçün anlamları arasındaki farklılık her geçen gün biraz daha zorlaşırken öte yandan zorunlu göçün içinde çeşitli ayrımlar yapmak başka bir zorluğu içinde barındırmaktadır. Bu anlamda Kunz'un teorisinde etraflı biçimde bunu tartıştığını görebiliriz. Özellikle bu tip göç hareketini ani ve beklenen olarak adlandırması özellikle Türkiye de son dönemlerde ortaya çıkan göç tipini de açıklamak için önemli argümanlar sunmaktadır. Pek çok zaman zorunlu göçün çıplak bir şiddet ya da doğrudan gelişen bir baskı sonucu ortaya çıktığı düşünülmektedir. Oysaki genel şiddet olarak da adlandırılabilir doğrudan hissedilmeyen ancak kişinin yaşam alalarına nüfus etmiş dolaylı bir biçimde kişiyi göç etmeye rıza edecek baskı ve tehditler de bu kapsama alınmalıdır. Kunz un da altını çizdiği gibi bu gün bu tür göçler sıklıkla ekonomik olduğu iddia ederek gönüllü göç olarak adlandırılmaktadır. Hâlbuki ekonomik olarak yaratılan tahribat ya da sürdürülen politikalarla ortaya çıkan ekonomik gerileme de göçlere neden olabilmektedir. Bütün bunlar kişinin iradesi dışında ortaya çıkmaktadır. Hatta Richmond'a göre tarımda makineleşmenin ortaya çıkarmış olduğu sonuçlarda bir tahribattır ve bu da kişi iradesi dışında gerçekleşmektedir. Bu da zorunlu göç kapsamında değerlendirilmeli ele alınmalıdır. Çünkü örneğin traktörün tarıma girişi ekmeğini çiftçilikten kazanan

bir işçinin iradesi dışında gelişmektedir ve neticede onun ekonomik zora sokarak şehre göç etmesi neden olmaktadır.⁴⁸

Bu noktada zorunlu göçün insan iradesi dışında gelişen tüm faktörlerin ortaya çıkardığı bir göç olarak tanımlarsak zorunlu göçün kapsamını oldukça geniş tutacağımız anlamına gelmektedir. Bu bir açıdan haklı bir bakış açısıdır. Çünkü, kişilerin kendi iradelerinin ve kontrollerinin dışında gelişen her ekonomik, siyasal ya da sosyal faktör onlara göç etmeyi dayattığı ve dolayısıyla kişilerin baskı altında olduğunu göstermektedir. Bu anlamda ekonomik de olsa politik de olsa, bu tür göçler zorunlu göç olarak değerlendirilmelidir. Ancak en önemli nokta her göçün aynı düzeyde ya da aynı çizgilerde değerlendirilemeyeceğidir. Çatışma sonucu ortaya çıkan bir zorunlu göç ile tarımda makineleşme ile ortaya çıkan bir göçün elbette ki ortaya çıktığı koşulları kadar meydana getirecekleri toplumsal, sosyal sonuçlarda bambaşka olacaktır. En kritik nokta ise zorunlu göçü bu çizgilerde kategorilere ayırmaktır.

⁴⁸ Anthony H Richmond , “ Sociological Theories of International Migration: The Case of Refugees”, *The Sociology of Migration*, ed. By Robin Cohen, Cheltenham (UK), 1996, s. 336.

İKİNCİ BÖLÜM: KÜRESELLEŞME DÖNEMİNDE DÜNYADA ZORUNLU GÖÇÜN DEĞİŞEN NİTELİKLERİ

21.yüzyılın başında dünya çapında her 35 kişiden biri göçmendir. BM Nüfus Bölümüne göre dünyada halen 175 milyon göçmen vardır ve bu sayı sığınmacıları ve yerlerinden edilmiş kişileri de kapsamaktadır. Ancak kayıt dışı göçmenler bu sayının dışındadır. 2000’de dünya nüfusunun 6.057 milyar olduğu göz önüne alındığında göçmenlerin toplam nüfusa oranı %2.9’dur. Göçmen sayı ve oranı yıllar itibariyle artmaktadır. 1965’de 75 milyon göçmen dünya nüfusunun %2.3’ünü oluşturmaktadır. 2050’de ise göçmen sayısının 230 milyona, dünya nüfusunun 8.770 milyara çıkacağı ve oranın %2.6 olacağı hesaplanmaktadır. Yıllık göçmen akımlarının kayıt dışı göçmenler dahil edilerek 5-10 milyon kişi dolayında olduğu, bunun 700 bin ile 2 milyon arasındaki bir kısmının insan ticaretine konu olan kadın ve çocuklar olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁹

Görüldüğü gibi küreselleşmenin tarihine denk düşen bir zamanlama ile göç her gün artan oranda devam etmektedir. Kuşkusuz küreselleşmenin mekan ve zaman boyutunda yarattığı etkiden göç olgusu da etkilenmiştir. Göç daha önceki dönemlere göre daha kompleks bir hal almıştır. Küreselleşme ile her kişi artık potansiyel bir göçmendir. Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan bu kısımda küreselleşme bu boyutu ile irdelenerek, küreselleşmenin göç sosyolojisinde yeniden tartışmaya açılan zorunlu ve gönüllü göç ayrımını üzerine etkisi ortaya konulacaktır. Göçün değişen nitelikleri ve kavramsal dönüşümü küreselleşme dönemindeki etkilerin çerçevesinde sunulacaktır.

KÜRESELLEŞME VE ZORUNLU GÖÇ OLGUSU

XX. yüzyılın son çeyreği itibari ile insanlığın yeni bir döneme girdiği konusunda çeşitli tartışmalar bulunmaktadır.⁵⁰ Yaşanan teknolojik devrimle birlikte yeryüzü ölçeğinde büyük bir dönüşüm başlamıştır.⁵¹ Üretimde yüksek teknolojinin kullanımıyla beraber açığa çıkan ölçek sorunu; kitlemel üretime ve tüketime dayalı

⁴⁹ www.iom.com , Erişim: Ocak 2005

⁵⁰ Gökhan Yavuz Demir, “Küreselleşen Küreselleşme Retoriği”, *Birikim*, No: 158, 2002, s. 59.

⁵¹ Gencay Şaylan, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, Ankara, İmge Yayınevi, 2005 s. 150.

büyüme modelinde ve üretim ilişkilerinde önemli kırılmalar yaratmıştır. Kol gücüne dayanan maddi üretimin esas olduğu örgütlenmeden, soyut emeğin niteliksel olarak egemen olduğu üretim ilişkilerine geçiş tüm toplumsal ilişkileri ve yaşam biçimini farklılaştırmıştır.⁵² Uluslararası siyasi ekonomide; dünya, kapitalizmin sürekli yayılmasının ürünü olarak merkez ve çevre arasında temel yapısal bölünme ile karakterize edilmiştir. Küreselleşme sürecinin en önemli etkisi az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasındaki refah farkının hızla artmasıdır. Artan refah farkı ise emeği zorunlu göçe tabi tutmaktadır.

Yüksek teknolojinin kullanıldığı üretim biçimi ve buna koşut olarak bilgi ve enformasyon temelli üretim moduna geçiş; emeğin niteliğinde, üretimin gerçekleşme koşullarında ve örgütlenme biçiminde farklılaşmalara yol açmıştır. Teknolojinin sağladığı olanaklarla üretim otomatikleşmiş ve esnekleşmiştir. Otomasyona ve teknolojiye bağlı olarak üretimde verimlilik artmış⁵³; en az zamanda, en çok karı elde etme olanağı sağlanmıştır. Sermaye açısından insan emeğine olan ihtiyaç azalmış, yüksek teknolojik aygıtlar aracılığıyla gerçekleştirilen faaliyetler başat konuma yerleşmiştir. Böylelikle emek maliyeti önemli ölçüde düşmüş, kar hadleri yükselmiştir.⁵⁴

Küresel sermayenin dünyanın değişik yerlerinde ancak belirli merkezlerde eşit biçimde dağılmadan yatırım yapması, üretim için gerekli olan iş gücünü de bu merkezlere çekmektedir. Dolayısıyla özellikle çevrede kalanlar zorunlu olarak ülkelerini terk edip, üretimin yapıldığı çok uzak yerlere göç etmek, oralarda yaşamak zorunda kalmaktadırlar. 100 milyon insanın bu nedenden dolayı devamlı olarak kendi ülkeleri dışında ikamet ettikleri, 27 milyon insanın ise mülteci ve göçmen statüsünde yaşadığı bilinmektedir. Alastar Davidson, küreselleşmenin yol açtığı bu zorunlu göçle ilgili şu çarpıcı bilgileri aktarmaktadır:

“Asya bölgesinde, devletlerin yüzölçümünün büyüklüğü nedeniyle göçlerin çoğu ülke içinde gerçekleşmektedir. Çin’de her yıl milyonlarca insan yer

⁵² Michael Hardt ve Antonio Negri, *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 2004, s. 110.

⁵³ Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Birinci Cilt Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005, s. 120.

⁵⁴ Şaylan, *a.g.e.*, ss. 183-186.

değiştirmektedir. Endonezya’da, zorunlu göç programıyla, son yirmi yılda tam 6.5 milyon insanın yeri değiştirilmiştir. Hong Kong’da yaşayanların neredeyse yüzde 40’ını yeni gelenler oluşturmaktadır. Japonya’da, Korelilerden başka kaçak çalışan 300 bin kişi bulunmakta, Filipinlerden her yıl 700 bin göçmen işçi, çalışmak için başka yerlere gitmek zorunda kalmaktadır. Yeni Zelanda’da Cook Island’dakinden daha fazla Cook Island’lı yaşamaktadır. Yine son ırkçı sınır dışı edilmelerden önce, Fiji’de yaşayan Hintli göçmenlerin sayısı da Fijililerden fazlaydı. Küreselleşmenin dayattığı bu zorunlu göç manzarasının ortaya koyduğu sonuç ürkütücüdür. Tüm dünyada işçiler hizmet sektöründe iş bulabileceği küresel merkezlere çekilmektedir. Eski üretken sektörler de hızla yok olmaktadır.⁵⁵

Davidson’un verileri küreselleşmenin göç üzerindeki etkisini özetlemektedir. Öte yandan göç sığınmacılığın artışı, gelişmiş ülkelerde “yeni ırkçılığı” ortaya çıkarmış, Batı Türkiye’den, Ortadoğu’dan, Güney Asya ve Afrika’dan gelen işçiler ve göçmenlere yönelik olumsuz tutum içine girmiştir. Yeni tehditler çerçevesinde sosyal ve ekonomik temelde incelenmesi gereken göç ve yabancılar politikası sorununa sadece güvenlik çerçevesinden bakılması nedeniyle dışa kapalı, hoşgörüsüz ve ırkçı politikalara yol açabilecek bir ortam meydana gelmiştir.

Mülteci hareketleri öteden beri siyasal ve askeri çatışmalarla çok yakından bağlantılı olmakla beraber zorunlu göç, giderek artan bir biçimde ulusal ve bölgesel güvenliğin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Kafkasya, Balkanlar, Orta ve Doğu Afrika’daki zorunlu göç hareketleri, çatışma ve şiddetin sadece sonucu değil, aynı zamanda çatışma ve istikrarsızlığın da temel nedeni olmaktadır. Bu anlamda küreselleşme göçü sadece zorunlu bir niteliğe büründürmemiş aynı zamanda zorunluluğun getirdiği çaresizlik, korku, güvensizlik ile göçü toplumlararası “uyumun aracı” olmaktan büyük ölçüde çıkarıp ona “çatışmanın kaynağı” niteliğini de yüklemiştir.

⁵⁵ Alastair, Davidson, *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging*, London, 2000, s. 43.

Öte yandan kürselleşme soğuk savaş döneminde etkili olan doğu ve batı ayrımını Sovyetlerin dağılmasıyla beraber birinci, ikinci ve üçüncü dünya ülkeleri olarak sınıflandırmıştır. Bu anlamda yaratılan birinci dünya şu şekilde karakterize edilmiştir: iletişim ve teknolojik açıdan gelişkin, sosyal ve siyasal açıdan “demokratik” aynı zamanda “güvenilir”, refah merkezi ve istihdam açısından parlak bir ekonomiye sahiptir ve her an işgücüne ihtiyacı vardır. İkinci dünya ülkeleri ise demokratik ve ekonomik açıdan bir geçiş süreci yaşamaktadırlar, politik ve ekonomik istikrarı sağlamak güçtür. Ancak kalkınma modelleri ile istihdam alanları açısından umut vaat edicidirler. Üçüncü dünya ülkeleri ise ekonomik ve politik istikrarın söz konusu dahi olmadığı ülkeler olarak empoze edilmektedir. Bütün bu çerçevede göç olgusu üçüncü dünya ülkelerinde yaşayan insanlar için hayatta kalma stratejisine dönüşüvermiştir. Bu anlamda ikinci dünya ülkeleri transit olarak kullanılmaktadırlar ve ciddi işlevlere sahiplerdir. Özellikle mülteci ve illegal göçlerin ilk uluslar arası durakları ikinci dünya ülkeleri olmaktadır. Bu anlamda Türkiye transit ülke olması açısından iyi bir örnektir.

Sermayenin akışkan hali kitlesel üretimin hakim olması ve dolayısıyla kitlesel ucuz emeğe duyulan ihtiyacı da arttırmıştır. Daha az girdi ile daha çok çıktı anlayışının hakim olduğu kapitalizmde ucuz emek daha çok anlam kazanmış ve ucuz emeğe ulaşmak oldukça kolaylaşmıştır. Kaldı ki küreselleşme ile beraber ikinci ve üçüncü dünya olarak sınıflandırılan ülkelere “Dünya Bankası” gibi sınır ötesi kurumların aracılığıyla dayatılan kalkınma projeleri bu ülkelerin birinci dünya ülkelerinden gelen sermayeyi çekmek için çeşitli olanaklar sunmaktadırlar. Bu olanaklar ise sermayedarın maliyeti dürmekte ve artı değer için cazip olanaklar sunmaktadır.

Ancak öte yandan bütün bu gelişmelere rağmen Afrika, Hindistan, Latin Amerika gibi ülkelere Amerika ve Avrupa’ya olan göçü durdurmaya yetmemektedir. Bunun nedeni ise sermayeyi sınır aşırı hale getiren küreselleşmenin iletişim ve teknolojik araçlarda yarattığı ciddi gelişmelerdir. Her ne kadar Afrika, Hindistan, Latin Amerika gibi ülkelere taşınan fabrikalar emek göçünü durdurur bir nitelik taşıyormuş gibi görünse de aslında bir yandan göçe zorunlu bir hal

katmaktadır. Bu ülkelerde göçe neden olan mevcut olan koşullar sadece yoksulluk değil ama aynı zamanda güvencesizlik, korku, etnik ve politik çatışmalardır. Bu anlamda küreselleşme sadece sermayeyi küreselleştirmemiş ama aynı zamanda ağ toplumu (*network society*) yaratarak kendi dilini ve kendi kültürünü de geliştirmiştir. Dolayısıyla küreselleşme iletişim imkânlarıyla her türlü enformasyonu yaymayı mümkün kılmıştır.⁵⁶ Küreselleşme ile birlikte girilen enformasyon süreci bu ülkelere gelişmişliğin refahın, güvencenin ve sosyal hakların yaşandığı, istikrarın korunduğu, huzur ve barış ortamının sağlandığı başka bir dünyanın mümkün olduğunu da göstermektedir. Dolayısıyla kişi kendi ülkesinde güvencesizliğin, savaşın, istikrarsızlığın bol olduğu bir alanda ucuz emek olmaktansa hayatta kalma garantisini veren birinci dünya ülkelerinde ucuz emek olmayı yeğlemektedir. Sonuç olarak küreselleşme sermayenin akışkanlığını arttırarak göçü durduran bir etki yaratmamıştır. Bir başka açıdan göçü zorunlu ve kaçınılmaz bir hale büründürmüştür.

Teknolojik açıdan yaşanan gelişmeler ise kol gücünün yerini makineleşmeye bırakmıştır. Özellikle kalkınmamış ya da kalkınmaya devam eden ülkelere sunulan ekonomik programlardaki kalkınma planları kol gücünün anlamlı olduğu bu mekanlara teknoloji sokarak insan emeğini dışlamaktadır. Örneğin Hindistan'ın önemli bir geçim kaynağı olan balık sektöründeki teknolojik gelişmeler birçok işçinin işsiz kalmasına ve bölgelerden kitlesel olarak göçmesine neden olmuştur.⁵⁷

B. ZORUNLU GÖÇÜN DEĞİŞEN NİTELİKLERİ

Zorunlu göç insanoğlun yaşamında ilk çağlardan bu yana var olan bir olgudur. Ancak her çağın koşulları bu hareketliliğin niteliğinde değişimler yaratmıştır. Dünya'nın geçirdiği her dönem zorunlu göç olgusunda kendi dönemine has niteliksel özellikler yüklemiştir. Örneğin ilk çağda zorunlu göçün nedeni doğal olayların ortaya çıkardığı baskı iken, kolonyal toplumda kölecilik, imparatorluklar devrimde iskan politikaları olmuştur. Ulus devlet döneminde ulusun yapılandırılması amacıyla yapılan göçler, İkinci Dünya Savaşı ile baş gösteren iç savaşlar, etnik ve

⁵⁶ Heiner Keupp, "Globalisierung und soziale Arbeit", <http://www.ipp-muenchen.de/texte/globalisierung.pdf>, Erişim: Ağustos 2008

⁵⁷ "Causes and Trends in Migration", http://www.iomindia.in/migration_in_india.html, Erişim: 6 Ağustos 2008.

dini savaşlar bu dönemdeki zorunlu göçlerin nedeni olmuşlardır. Günümüzdeki haliyle ise kalkınma politikaların hakim olduğu bu dönemde, teknolojik gelişmeler ve nihayetinde küreselleşme dönemi ile birlikte eşitsiz büyüme, artan bölgesel ve iç savaşlar zorunlu göçün güncel nedenleri arasında sayılabilir.⁵⁸

Ancak zorunlu göç kavramı yukarıda belirtildiği gibi çok insan yaşamında çok daha önceleri var olmasına rağmen soğuk savaşın sona ermesi, Sovyetlerin yıkılması ile birlikte baş gösteren ülke içi iç savaşlar, politik baskıların artması, etnik ve dinin savaşların yaygınlaşması ile birlikte dünya gündemine oturmuştur. Elbette yaygın olarak zorunlu göçün bu dönemde dünya gündemine girmesine iletişim araçlarının yaygınlaşması, insan hakları gibi sosyal hareketlerin güçlenmesi gibi faktörler etkin rol oynamışlardır. Dolayısıyla zorunlu göç kavramı oldukça yeni bir kullanım alanına sahiptir. Yaygın olarak kullanılan zorunlu göç kavramları ise Birleşmiş Milletler'in hukuksal yapı içerisinde tanımladığı mültecilik, uyruksuz insanlar, yerinden edilme gibi daha çok politik ve dinin zulümden kaçışı temel olarak alan tanımladığı olgular olmuştur. Bu anlamda görüldüğü gibi zorunlu göç şemasını oluşturan bu kavramlar genel olarak savaş döneminin ve ulus devlet süreçlerinin izlerini taşımaktadırlar. BM'nin zorunlu göç üzerine geliştirdiği ve hukuksal bir yapıya kavuşturduğu en eski tanımlama mültecilik iken en yeni kavramlaştırma ise yerinden edilme kavramıdır. Yerinden edilme kavramı ülke içinde yaşanan zorunlu göç durumunu ele alması bakımından oldukça önemli bir kavramalaştırmadır ve daha önce uluslararası zorunlu göç halleriyle ilgilenen BM için ülke içindeki yaşanan zorla göçertilmeleri ele alması bakımından da bir ilktir.

Yerinden edilme kavramı kişilerin kendi inisiyatifleri dışında gelişen ve yer değiştirmelerine neden olan güce ve etkene dikkat çekmesi açısından oldukça önemlidir. Bu kavramlaştırmanın yerleşmesi ve gelişmesi ise Birleşmiş Milletler'in dünya da yaşanan doğal afetler, askeri çatışmalar gibi nedenlerle aniden ortaya çıkan göçleri göç etmek zorunda kalan kişiler lehine telafi ve tanzim etmek maksadının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Böylece bu niyetle yerinden edilme kavramı Birleşmiş Milletler'in resmi ilanı ile birlikte hukuksal bir tarife kavuşmuştur. Ayrıca

⁵⁸ Ingrid Oswald, "Globalisierung und Internationale Migration", *Migrationssoziologie*, UVK verlagsgesellschaft mbH, Stuttgart, 2007, s. 143.

yerinden edilme kavramı BM'nin en güncel zorunlu göç tanımlamasına işaret ederken öte yandan da BM'nin zorunlu göç kavramına olan genel bakış açısını da yansıtması açısından oldukça önemlidir. Birleşmiş Milletler ülkelerde yaşanan yerinden edilme süreçleri gözlenerek otuz maddelik “Ülke İçinde Zorunlu Göç Ettirme Konusunda Yol Gösterici İlkeler” (*Guiding Principles On Internal Displacement*) metninde yerinden edilmeyi şu şekilde tariflemiştir:

“Zorla ya da zorunda kalarak evlerinden veya sürekli yaşamakta oldukları yerlerden, özellikle silahlı çatışmaların etkilerinden, genel olarak şiddet içeren durumlardan, insan hakları ihlallerinden veya doğal ya da insan kaynaklı felaketlerden korunmak için, uluslararası kabul görmüş devlet sınırlarını geçmeksizin kaçan ya da bu yerleri terk eden kişi ya da bu tip kişilerden oluşan gruplar.”⁵⁹

Bu tanımda ülke içinde yerinden edilmeye ilişkin iki ölçüt öne çıkmaktadır. Birincisi ülke içinde yerinden edilme istem dışı (aniden ve beklenmedik bir biçimde) gelişen hareket tipidir. İkinci boyut ise bu hareketin ulusal sınırlar içinde gerçekleşmekte olmasıdır. Bu tanım içindeki nedensel maddeler genel olarak Afrika ve Latin Amerika'da yaşanan yerinden edilmeler üzerine geliştirilmiştir. Bu nedendir ki silahlı çatışmalar, ülke içinde yaşanan şiddet olayları başlıca kaçış etkeni olarak vurgulanmıştır. Öte yandan doğal felaketler (deprem, sel, yangın gibi) ve insan kaynaklı felaketler (nükleer ve kimyasal felaketler gibi) de kaçış unsuru olarak tanım içine konulmuştur. Dolayısıyla yapılan bu tanımlandırmalar zorunlu göç gibi göç edenlerin mağduriyetine işaret eden bir süreçte onların maddi ve manevi tazmin edilmelerine ve bu göç türünün yaşanmasına görece caydırıcı rol oynamasına rağmen bir taraftan ise bu bakış açısı bazı yazarlara göre belirli sorunlara neden olmaktadır.

Günümüzde de geçerliliğini koruyan ve yaygınlaştırılması amaçlanan ilkeler, ülke içinde göç ettirmenin her aşamasında, göç ettirilen kişilerin korunmasına ilişkin

⁵⁹ *Addressing Internal Displacement: A Framework for National Responsibility*, The Brooking Institution University of Bern, Project of Internal Displacement, April 2005, s. 29.

hak ve güvenceleri tanımlamaktadır. Ayrıca metin, keyfi göç ettirmeye karşı koruma, göç ettirme sırasında sağlanacak koruma ve yardımları belirli bir temele oturturma, düzenlemeleri ve güvenlik içinde geri dönüş, yeniden yerleştirme ve yeniden entegrasyon güvencelerini düzenlemektedir. Bağlayıcı niteliği olmamakla beraber mülteci yasaları ile benzerlikleri olan bu ilkeler uluslararası insan hakları ve insani hukuk kapsamındaki haklara ilişkin düzenlemelere uygun olup, bu kuralları yansıtmaktadırlar. Birleşmiş Milletler'in acil bir biçimde tazmin ve telafi yönünden bir misyona sahip olması bu kavramsal çerçevesi ortaya çıkarmıştır. Tanımlama içinde net olan nokta, genel prensipler gereği kendi istemi ile bir yerden başka bir yere ekonomik durumunu geliştirmek için göç eden kimselerin yerinden edilme kapsamı içine alınmamasıdır. Bugünkü göç sosyolojisi içinde süregelen tartışmada tam bu noktada başlamaktadır. Göç sosyologları bu bakımdan Birleşmiş Milletler'in geliştirmiş olduğu zorunlu göç ölçütünün günümüz realitesinde yaşanan gerçekliğe sosyolojik açıdan cevap vermediği kanaatindedir. Gelişen ekonomik dinamiklerin kişileri göç etmeye mecbur bırakmasının günümüz küresel dünyasında görmezlikten gelinemeyeceği yaygın fikirler arasındadır.

Bugüne kadar yazılmış pek çok göç teorisi bölgesel eşitsizlikten kaynaklı az gelişmişliğin ortaya çıkardığı fakir alanlardan zengin alanlara olan yaşanan hareketliliği gönülsüz göç olarak tartışmaktan oldukça uzaktır. Birleşmiş milletlerin geliştirmiş olduğu kavramsallaştırmaya baktığımızda karşımıza zorunlu göçün kişilerin “zulme maruz kalma korkusundan” kaynaklı yaşanan hareketlilik olarak tanımlamıştır ve bu noktaya burju yapmaktadır. Bu noktada zorunlu göç hareketliliğini ülkelerin küresel ekonomideki gelişmelerine göre tanımlamak mümkün değildir. Ayrıca kaynakların dağılımı, menfaatlerin baskısı gibi durumların zorunlu göçe olan etkisi de bu tanımlamada yer almamaktadır. Hâlbuki iç ve sivil savaşlar, politik kargaşa, etnik azınlıkların baskı altına alınması, toplum ve dini-etnik zıtlıklar, tarımda makineleşme ve hidroelektrik planlamalar gibi teknik gelişmeler, bölge reformları ve iskân politikaları, kıtlık ve doğal afetler; zorunlu göçü ortaya çıkaran çeşitli insan hakları ihlalleri ve baskıcı devlet rejimleri kadar etkilidir.⁶⁰

⁶⁰Barbara E. Harrell-Bond ve Laila Monahan, *The Sociology Of Involuntary Migration*, London, England, Sage Publications, Summer vi, 1988, s. 153.

Ancak bütün bu koşulları birbirinden ayı ayrı tartışmak ve zorunlu göç nedeni saymak her zaman mümkün değildir. Pek çok örnekte bütün bu nedenler birbirine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Dowty, bu noktada Etiyopya’da yaşanan göçlerin politik baskıcının ve kıtlığın etkisiyle ortaya çıktığını, Haiti de ise ekonomik az gelişmişliğin ve politik baskının birlikte etkili olduğunu, El Salvador bölgesinde ise göçlerin kişisel korkuların ötesinde genelleşmiş şiddet nedeniyle ortaya çıktığının altını çizmiştir. Ayrıca Alan Dowty, bu durumlarda da ortaya çıktığı gibi ekonomik ve politik göçlerin arasındaki farklılığın anlamsız hale geldiğini vurgulamıştır. Birleşmiş Milletlerin yerinden edilen kişiler ve mülteciler bakımından geliştirdiği tanımlamada aynı bakış açısını görmek mümkün değildir.⁶¹ Dolayısıyla gönülsüz olarak nitelendirilen göçü sosyolojik olarak bugün sadece Birleşmiş Milletlerin çizdiği çerçevede “zulme uğrama korkusu ile yapılan” bir hareketlilik olarak tanımlamak mümkün değildir. Ayrıca kişilerin yaşam tercihlerindeki özgürlüğü ile küresel ekonominin yaşattığı ekonomik baskının sınırları iç içe geçmiş durumdadır. Sonuç olarak da bu güncel durum kişilerin tercihleri bazında sınıflara ayrılan göç çeşitlerinin yeniden tanımlanmasını şart kılmaktadır.

Öte yandan uluslararası aktörlerin rolüne ilişkin bir diğer eleştiri ise sadece tanımlama üzerine değil aynı zamanda BM gibi uluslararası aktörlerin söylem ve etkinliklerine ilişkindir. Bu görüşe göre uluslararası kuruluşlar mültecilere ve yerinden edilmiş kişilere yardım ederken, barınma sağlarken ve onların başvurularını işleme koyarken, yeni bilgi türleri, söylemler ve yeni kategoriler üretirler. Bu kategoriler arasında, bizatihi “mülteci” “ülke içinden yerinden edilmiş kişiler” “kırılgan gruplar” (vulnerable group) terimleri de yer almaktadır. Bu tür özne kategorileri hedef nüfusların mağduriyetini politik niteliğinden soyutlayarak ve özelliklerinin, ihtiyaçlarının ve taleplerinin türdeş olduğunu varsayarak onları nesneleştirir. Bir başka deyişle kişilerin etnisite, siyasi tercih gibi diğer kimlik biçimlerini bir kenara bırakıp onları sadece mağduriyetleri açısından ve insani yardım dağıtım amacına yönelik olarak kategorize eder. Çatışma temelli problemler hakkında “çatışma sonrası yeniden yapılanma” “rehabilitasyon” ve “kapasite inşası” gibi terimlerinde içinde yer aldığı özel bir kelime dağarcığı - hatta - dil oluşmuştur.

⁶¹ Alan Dowty, *Closed Borders: The Contemporary Assault on Freedom of Movement*, New Haven/London, Yale University Press, 1987, s. 236.

Zorunlu göçle ilgi eleştirel yaklaşımlar politika üretimine yönelik bu türden terimlerin sadece modernizasyon teorisinden esinlenerek sorunlara lineer çözümler bulunabileceğini varsaymaları bakımından değil aynı zamanda yoksulluğun azaltılmasına, istihdam yaratılmasına ve yeniden inşaya yaptıkları vurgu bakımından da “kalkınma söylemleriyle” bağlantılı olduklarını iddia etmektedirler. Dolayısıyla kalkınma söyleminden beslenen politikalar, siyasi mücadeleler ve taleplerden ziyade “teknik” meselelere vurgu yaptıkları için silahlı çatışmaların sonuçlarını siyasi niteliklerinden soyutlama eğilimdedirler.⁶² Bu durum ise yaşanan göç gerçekliğinin ortaya çıkardığı bir dizi “sorun”unu sadece bu göçü yaşayanların problemi olduğu varsayarak bu “sorun”ların sadece onlar üzerinden geliştirilecek “tazmin” mekanizmaları ile giderilebileceği ya da en iyi yolun bu olduğu tarzındaki düşünce sistemine indirgemektedir. Hâlbuki tıpkı bugün Dünya’nın pek çok yerinde olduğu gibi zorunlu göç sadece zorunlu göç eden insanların problemine değil dönüştürdükleri yeni mekânın diğer sakinlerine ve dolayısıyla bütünüyle toplumsal ve bir o kadar da ekonomik bir sürece işaret etmektedir.

Dolayısıyla zorunlu göç küresel düzenin etkisiyle beraber nitelik değiştirmiştir. Daha öncede belirtildiği gibi artık sadece gönüllülük atfedilen ekonomik gerekçeli göçler de zorunlu göç nedeni haline gelmiştir.⁶³ Dolayısıyla zorunlu göçü tanımlayan kavramlarda nitelik değişimine uğramışlardır. Örneğin artık sadece ekonomik zor da en az politik ve sosyal zor kadar zorunlu göç nedenidir. Bu bakımla da daha önce sadece gönüllü göç kavramlaştırmaları olan çekicilik unsuru, basamaklı göç, sosyal ağlar, ucuz iş gücü gibi unsurlar zorunlu göç sürecinde de önemli rol oynamaktadırlar. Bu anlamıyla aşağıdaki kavramlar zorunlu göçün dönüşen nitelikleri anlamak açısından önemlidir.

Ekonomik, Politik, Sosyal Zor: Zorlama göç ile genellikle etnik ya da siyasi nedenlerle uygulanan doğrudan şiddetin araç olarak kullanıldığı göçler akıllara gelmektedir. Oysaki bugün insanlar salt doğrudan bir şiddetin değil fakat daha gizil bir yöntemle de göçertilmektedirler. Bu nedenlerin arasında ise en önemli payı ekonomik nedenler almaktadır. Özellikle kişilerin ülkelerde yapılan kalkınma

⁶² Bilgin Ayata, Deniz Yüksek, “ Kürtlerin Yerinden Edilmesine Ulusal ve Uluslararası Tepkiler”, *Birikim Dergisi*, 213. sayı, Ocak 2007, ss. 49–50.

⁶³ Oswald, “Unterschiede zwischen Flucht und Arbeitsmigration”, *a.g.e.*, s.76.

projeleri çerçevesinde yerlerinden edilmeleri, sanayileşme sürecinde yaşanan teknolojik gelişmemelerin bölge halkını işsizliğe sürüklemesi, kıtlık, bölgesel eşitsizlik ekonomik zora denk düşmektedir. Sosyal zor ise kişilerin cinsiyetlerinden ötürü baskı görmesi, kültürlerinin ve dillerinin yasaklanması ya da asimilasyona tabi tutulması, toplantı eğlence yasağını getirilmesi ve zorunlu askerlik gibi unsurları kapsamaktadır. Bu anlamıyla militaristleşen, etnik çatışmaların ve silahlanmanın yoğun olduğu bu süreçte sosyal zor da kişiler için göç etme nedenleri arasındadır. Bütün bu unsurlar ekonomik, politik ve sosyal zor birbirleri ile etkileşim içindedirler. Pek çok örnekte hepsi aynı anda ortaya çıkmaktadır. Ancak yaşanan zorunlu göç olaylarında sadece ekonomik itki ile göç eden ya da sadece politik zorun etkisi ile göç eden göçmenler de vardır.

Tedbiri Göçmen-Tepkisel Göçmen: Zorunlu göçün değişen niteliklerinde bir tanesi göç literatüründe göçmenleri tedbiri ve tepkisel olarak iki ayırmasıdır. Tedbiri göçmen tanımı yaşanan bölgede olması muhtemel savaş, ekonomik kriz, çatışma, doğal afetler gibi nedenlerle kişilerin “tedbiri” (*proactive*) olarak göç etmeleridir. Bu durum ise beklenen felaket, yoksulluk ya da doğal afetlerin kişiyi göç etmeye zorlaması ile ortaya çıkar. Tedbiri göçmeni tepkisel (*reactive*) göçmenden ayıran yan kişilerin olması beklenen şey her neyse meydana gelmeden ancak onun etkisi ile göç edilmesidir. Tepkisel göçmen ise savaş, ekonomik kriz, doğal afet gibi olayların meydana gelmesinden sonra ortaya çıkan göç türüdür.

Basamaklı Göç: Kişiler iki şekilde basamaklı göçe yönelirler; ya göç etmek istedikleri mekân uzaktır ya da gidecekleri alan yaşayabilmek için bir ön hazırlık gerektirmektedir. Böyle durumlarda ve gönüllü göçlerde basamaklı göçler mesafenin uzak olduğu koşullarda daha sık ortaya çıkar ama bu durum genel itibariyle nadir görülür. Zorunlu göç süreci için de basamaklı göçler başka bir anlam kazanmıştır. Özellikle ani ve beklenmedik göç süreçlerinde çoğu kez tehlikeyi en ivedi ve en hızlı biçimde kovuşturma haline girerler. Bu yüzden ki gidilen ilk mekân göçmenler için kaçışın ilk durağıdır. Geride bırakılan mekandan “daha güvenli” olması önemlidir. Beklenen zorunlu göçlerde de basamaklı göçler görülür ancak kişinin yavaş yavaş göç etme sürecine girmesi onun gideceği mekanı daha önce belirlemesine neden olabilmektedir. Ancak burada önemli bir nokta ise zorunlu

göçlerin ikinci basamak göçlerinde yani kişilerin göç ettikleri mekandan bir başka mekana tekrara göç ettiklerinde çekicilik unsurunun önemli bir rol oynamasıdır. Çünkü kişilerin gidecekleri yeri tayin etme zamanları vardır ve artık bir önceki göç sürecine göre görece daha seçicidirler. Yani soluklanılan, mevcut tehlikelin en ivedi ve pratik şekilde asgari düzeye indirilebileceği düşünülen yerdir. Öte yandan pek çok zorunlu göç sürecinde kişiler kendilerine en yakın mesafedeki kente göç ettikten sonra gidecekleri yeri tayin edebilirler. İşte çekicilik unsuru ani ve beklenmedik göçlerde bu noktada devreye girer.

Çekicilik Faktörü: Zorunlu göç türünde çekicilik unsurunun rol oynamadığını söylemek yanıltılabilir. Çekicilik unsuru basamaklı göçlerde daha belirgindir. Çünkü kişi kendini yeni mekândan göç etmek için zaman ayırır ve nereye göçeceğine karar verir. Ancak belirtmek gerekir ki buradaki ‘çekiciliğin’ etkisi gönüllü göçlerdeki gibi de ortaya çıkmaz. Çünkü çekici faktörler göç etme nedeni değildir. Ancak varış noktasını belirleme de etkisi vardır. Zorunlu göçmeler de gönüllü göçmenler gibi gidecekleri yer olarak akrabalık, dostluk gibi sosyal sermayelerinden yeniden yararlanacakları yerleri tercih ederler. Bu anlamda sosyal sermayeden en fazla yararlanacaklarını düşündükleri alan gidecekleri yeni mekân için çekici bir faktördür. Munzaol Assal’a göre zorunlu göç denilince genellikle itici faktörlerin etkisi tartışılmaktadır. Halbuki çekici nedenlerde zorunlu göçü yönlendiren önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü pek çok göçmen için en önemli etken akrabalarının, aile bireylerinin, arkadaşlarının yanına göç etmektedir ve bu durum göç edilecek yeni mekana çekicilik katmaktadır.⁶⁴ Örneğin Norveç’e göç eden bir grup Somali’li mülteci ile yaptığı mülakatta kişilerin Norveç’in Oslo kentini tercih etmelerinde en önemli etkenin akrabalarının, aile bireylerinin ve arkadaşlarının olduğu tespitinde bulunmuştur.

Sosyal Birikim ve Toplumsal Ağlar: Toplumsal yaşam içerisinde insanların var olma koşulları diğer varlıklarla kurdukları ilişkiler çerçevesinde şekillenmektedir. İster canlı ister cansız olsun tüm nesnelere insan için çeşitli anlamlar yükler. İnsanoğlu kendisine dönük tanımlamayı kendi benliği çerçevesinde bu nesnelere ya

⁶⁴ Munzaol Assal, “Do They Have A Choice?: Factors Pulling Somalis To Norway”, Erişim: Ocak 2006, www.landinfo.no/asset/507/1/507_1.pdf, s. 5-6.

da öznelere yüklediği anlam doğrultusunda yapmaktadır. Ancak, bu kadar iradi gözüken bu tanımlama aslında insan için o kadar da iradi bir biçimde şekillenmez. İnsan kaynaklı da olsa bu oluşum, içinde, insanı aşan bir boyut barındırmaktadır. Örneğin din, etnik kimlik gibi olguların bir araya geldiği bu ağda, insan için en geçerli olan diğer insanlarla kurduğu ilişkidir. Bu sosyal yaşamın olmazsa olmazlarından birisi olarak kabul edilmiştir. Yani insan her ne kadar nesnel boyutta cansız varlıklar ve hayvanlarla da iletişim ve ilişki içerisindeyse de insanlarla kurduğu ilişki türü diğerlerine oranla sosyal yaşamı için daha belirleyicidir. Bu açıdan gelişkin yaşam türü içinde kişi ailesi, komşusu, dost ya da düşman bildikleri ile kendi çevresinde bir küme oluşturmaktadır. Bu onu tanımlayan şeydir. Hatta birey çoğu zaman kendini de bu küme için de tanımlamaya ve tanımaya çalışır. Yaşamının herhangi bir anına kadar bu kümeye dâhil olan her kişi onun için bir birikintidir. Sosyal sermaye olarak tanımladığımız bu birikinti pek çok zaman kişi için pek çok şeyden daha değerli olabilmektedir. Çünkü sosyal sermaye diğer pek çok sermayeler gibi taşınmaz ve paraya dönüştürülemez. Artı değerini ise onu sosyal örüntü içinde yerleştirdiği konumuna göre almaktadır.

Her insan için bu bağ, aزیyla çoğıyla ayrı bir değer ifade eder. Bu sermaye göçmenlerin ise göç etme genellikle de nereye göç edecekleri konusunda kararlarını vermelerin de kilit bir rol oynar. Sosyal sermaye olarak tanımladığımız bu birikintiyi geride bırakmak göçmen için çok zor olmaktadır. Ancak göçmenin gideceği yerde ya da göç etmeye karar verdiğinde arkasında bıraktığı sosyal sermayeyi tekrar ona kazandırabilecek bir ortam ya da mekân varsa göçmen göç etmek konusunda görece daha az sorun yaşar. Örneğin X mekânından Y mekânına göç etmek isteyen bir kişi ya da aile Y mekânında X'lilerin varlığından haberdarsa bu onun için Y'ye göç etmeyi daha az zorlaştırır. Hatta göçmenin Z'ye değil de Y'ye göç etmesinin nedeni orada X'lilerin var olduğunu bilmesi bile olabilir. Görece olarak tariflediğimiz zorluk göçün gerekçesine göre değişmektedir. Eğer göçmenin göç etme niyeti tamamen ekonomik açıdansa, daha fazla para kazanmak, daha sosyal bir yaşam içine girmekse sosyal sermayesini arkasında bırakmak onun için daha kolay olacaktır. Çünkü bu göç türünde göçmen göç etmeye hazırlıklıdır, gönüllüdür. Ancak eğer göçmen zorunlu bir göçe maruz kalmışsa göç edeceği mekân sosyal birikintinin onun için daha az kayıpla karşılanacağı yer olacaktır. Bu, zorunlu olarak göç eden göçmenin göç

etmesine neden olan sürecin oluşma anıyla da alakalıdır. Göçmen ani bir göçe maruz kalmışsa terk ettiği yerden sonra ilk aşamada mutlaka X'lilerin olduğunu düşündüğü Y'ye doğru hareket edecektir. Bu ilk aşamada zorunlu olarak göçen kişi için Y'nin ekonomik olarak gelişkin olup olmadığı çok belirleyici olmayacaktır. Çünkü göçmen arkasında bıraktığı sosyal sermayeyi en az kayıpla tekrar kazanacağını düşündüğü Y birimindeki X'liler arasında ekonomik olarak da faydalanacağını düşünecektir. Aslında bu sosyal sermaye içinde bir artı değer olarak görülebilir. Şöyle bile yorumlanabilir. Dolayısıyla kişi için mekân değil toplumsal ağlarını yaratacağı alan önemlidir. Yani kişi aslında Y mekânına değil X'lilerin yanına göç etmiştir.

Sosyal sermaye, göçmen için çok önemlidir çünkü bu göçmenin daha sonra göç ettiği yerde kuracağı yaşamın standartlarını belirleyecek bir işleve sahip olduğu gibi göçmenin kendisini en az “göçmen” hissettiği ortamı da yaratabilir bir güce sahiptir. Öte yandan zorunlu olarak göç etmiş biri, ayrılmak zorunda kaldığı X i hayatından çıkaramadığı için tam olarak oranın yerlisi de değildir. Eğer göçmen, göç etmiş olduğu Y'de X'deki sosyal sermayesini bulursa hemen arkasından toplumsal ve sembolik ağlarını örmeye başlar. Aslında sembolik ağın kendisi X'lilerle kurduğu iletişim imgelerini de içinde barındırır. Bunun yanı sıra sosyal sermayesini içerisindeki ilişkilerini de deşifre eder. Toplumsal ağ ise birey ya da gruplarla kurduğu cemaatsel ilişkileri anlatır. Toplumsal ağ ve sembolik ağ birbirini besler niteliktedir. Dolayısıyla ağ teorisinin diğer göç türlerinde olduğu gibi zorunlu göçte de yönlendirici rolü kaybetmediğini söyleyebiliriz.

Bu noktada belirtilmesi gereken önemli nokta ise bu ilişki kurma süreci şüphesiz ki gönüllü göçmenlerin ilişki kurma süreçlerinden çok daha farklı bir biçimde gelişmektedir. Zorunlu göçün ortaya çıkış şekli çoğu zaman ani ve hazırlıksız olduğu için zorunlu olarak göçen kişiler bu türlü ağları kurmakta zorlanabilmektedirler. Ya da bu göç ettikten sonraki bir zaman dilimine dahil olabilmektedir. Örneğin gönüllü olarak göçen bir göçmen normal bir göç sürecinde önce göç edeceği yeni mekândaki ilişkilerini hazır duruma getirir bu anlamda risklerini azaltır. Ani ve beklenmedik bir biçimde gelişen bir zorunlu göç ise çoğu zaman kişiye böyle bir fırsat tanımaz ve göçmen önce göç eder ve daha sonra bu türden bir ağ kurumu ile uğraşır. Ancak yine de zorunlu göçmenler içinde göç

ettikleri yerdeki akrabaları, dostları vs ile geliştirdikleri ağlar iş bulmaktan, yerleşime kadar hayatlarının pek çok aşamasında önemli bir rol oynamaktadır. Öte yandan özellikle ülke içinde zorunlu göç yaşayan kişileri ise bu ağları kurmakta çok daha zorlanabilmektedirler. Özellikle politik göçmenler çoğu zaman akraba ve arkadaşları tarafından şüphyle karşılanmakta ve bazı durumlarda aynı nedenlerle yardım alamamaktadırlar. Bu bakımdan ağ teorisinin en az işlevli olduğu göç kişilerin devlet eliyle çeşitli politik nedenlerle göç ettirildiği ülke içindeki göçlerdir. Kuşkusuz bu Ağ Teorisinin tamamen işlevsiz olduğu anlamına gelmez ancak en az işlevlikte olduğu sürecektir.

Özet olarak, her ne kadar zorunlu göçle gelenlerin de, kendilerinden önce gelen hemşeri gruplarını ve akrabalarını kentte bulma şansları varsa da, bu grupların, artık, sorunlarını sadece bu ilişkilere dayanarak çözmeleri daha zordur. Çünkü bu gruplar öncekilerden farklı olarak tüm hane halkı ile birlikte göç etmek zorunda kalmışlardır. Bunun yanı sıra bu gruplar geçici bir sürede olsa geldiklere yerlere dönme olanaklarını yitirmişler, dolayısıyla gönüllü göçün sağladığı esneklikten mahrumdurlar. Bütün bunlara ek olarak, son göçün “siyasallaşmış” olması nedeniyle etkisinin boyutları öncekinden daha farklı olacaktır. Genel olarak, bu göçün ekonomik ve siyasal olarak, kendilerinden önce gelmiş ve yerleşikleşmiş olan akrabalarını, hemşerilerini ve genel olarak kentsel yaşamı etkileyeceği ve çok daha fazla sorunla ve gerilimle yüklü olduğu açıktır.⁶⁵

Ucuz iş gücü: Göç sadece sosyolojik nedenleri ile toplumsal yapıya damgasını vurmaz aynı zamanda ekonomik değişkenleri de etkiler. Özellikle göç sirkülasyonunun yoğun olduğu mekânlarda ekonomik değişimler kaçınılmazdır. Göç iş gücünü, emek gücünü mekânsal olarak yeniden dağıtarak üretim ilişkilerini yeniden biçimlendirir. Bu anlamıyla kişinin mekânda yer değiştirmesi, hem üretici hem de tüketici rolleri açısından sosyal sistemi etkilemektedir. Kişi yer değiştirdiği zaman tüketici olarak da yer değiştirmiş olmaktadır.⁶⁶

⁶⁵ Erder, *a.g.e.* s. 151.

⁶⁶ İlhan Tekeli, Leila Erder, “Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler: Migration as a Adaptation Process of Spatial Organization”, *Hacettepe Üniversitesi Yayınları*, Ankara, 1978, s.1-388.

Genel olarak bakıldığında da göçün emek hareketi hattındaki etkisini şöyle açıklamak mümkündür: Göç edenlerin toplumla bütünleşme sorunu dışında, sistemin emek talebinin miktar olarak karşılanıp karşılanmadığı da ayrı bir göç politikası sorunudur. Göç analizlerinden genellikle sistemdeki dengelerin bozulmasına tepki olarak göçlerin belirli bir zaman gecikmesi” olduğu kabul edilmektedir. Ancak göç edenlerin sistemin göç talebine “gecikmeli” olarak cevap vermesi her zaman doğru değildir. Hatta günümüzde temel sorun sistemin emek arzına yanıt verip vermediği olmuştur. Çünkü kırsal kesimden şehirlere olan göçlerdeki yapısal dönüşüme tekabül eden göçler, beklenenden daha hızlı gerçekleşmektedir. Ekonominin analiz yöntemleri kullanılarak, şehirsal alanda kırsal kesimden gelen işgücü arz eğrisinin, şehirsal alanda yaratılan iş fırsatlarının fonksiyonu olduğunu göstermektedir. Bu ilişki o şekilde olmaktadır ki, kırsal kesimden şehirsal kesime olan arz, daima talebin üzerinde kalmaktadır. Bu fark ise hızlı bir iş imkânı yaratılarak azaltılabilir ama ortadan kaldırılamaz.⁶⁷ Özellikle zorunlu göç süreci ile ortaya çıkan işgücü piyasasında ciddi önemde etkileri vardır. Bu anlamda özellikle Tadoro’nun Havuz Modeli⁶⁸, Simon’un Rız Olucu ya da Beklenti Eşği Modeli⁶⁹ ve Karl Marx’ın Yedek İşgücü Ordusu Teorisi⁷⁰ bu anlamda bu etkiyi anlatabilmek açısından ön açıcı olmaktadır.

Herbert Simon’un Rız Olucu Modeli’nde göç eden kişilerin beklenti düzeyi vardır. Kişi çevresindeki fırsatlar arasından bu “beklenti” düzeyine uyanları arar. Fırsatların tümünü gözden geçirmesi söz konusu değildir. Kişi fırsatları araştırırken eğer “beklenti” düzeyinde çok sayıda fırsata rastlıyorsa “beklenti” düzeyini yükseltir. Eğer hiçbir fırsat bulamıyorsa ya da bulduğu fırsatlara seçilmiyorsa beklenti düzeyini düşürür. Göç eden kişinin beklenti düzeyinin oluşumunu arama süreci boyunca değiştiğini bilmek gerekir. Eğer kişinin “hüner kompozisyonu” ne kadar gelişmiş veya nadir ise “beklenti düzeyi” de o kadar yüksekte başlayacaktır. Beklenti düzeyinin bulunan fırsatlara kolayca uyum yapacak şekilde düşmesi de kişinin içinde bulunduğu koşullara ve güvencesine bağlı olacaktır. Kişi ne kadar güvenli bir statü

⁶⁷ Tekeli, Erder, *a.g.e.*, s.30.

⁶⁸ M. Tadoro, “An Analysis of Industrialization Employment in Less Developed Countries”, *Yale Economic Essays*, V. 8, N.2, 1968, ss. 329-401.

⁶⁹ Herbert Simon, “A Behavioral Model Of Rational Choice”, *Models of Man*, New York: John Wiley and Sons, 1957, ss. 241-260.

⁷⁰ Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Üçüncü Baskı, Sol Yayınları, İstanbul, s. 123.

içinde ise o kadar geç uyum gösterecektir.⁷¹ İlhan Tekeli ve Leila Erder'e göre göç eden kişi toplum ile tam bütünleşme bile toplum içinde onun emeğinden üretimde yararlanılmasını sağlayan toplumsal mekanizmalar vardır. Bu tür kişilerin emeğinden yararlanılması iki türlü olmaktadır. Birincisi, bu kişilerin çok düşük hüner gerektiren işlerde kalifiye olmayan işçi olarak çalışmasıdır. Bu koşullar bile onların göç etmesi için gerekli "beklenti" eşliğinin aşılmasına yetmektedir. Tadoro'nun göç analizine getirdiği yeni açıklamada bu konudadır. Göç edenler şehre geldikten sonra işsiz olarak beklerken bir havuz teşkil etmekte işveren ise bunların içinden seçmektedir. Bu halde göç arz edilen iş fırsatlarından daha hızlı olarak artma ve şehirde devamlı iş arayan bir grup kalmaktadır.⁷²

Aynı paralelde Karl Marx'ın Yedek İşgücü Ordusu da bu konuda göçmen işçileri yedek işgücü kategorisine koyar. Marx, Yedek İşgücü Ordusu Teorisi'nde, yedek işgücünü, sermayenin ortalama ihtiyacını aşan, işsizler, gizli işsizler ve geçici işçilerden oluşan bir grup olarak tanımlar. Bu yedek işgücü ordusunun sermaye için iki temel işlevi vardır: birincisi, pazarın aniden genişlemesi durumunda, gereksinim duyulacak işgücünü, diğer alanlarda bir değişikliğe gitmeksizin sağlar; ikincisi, çalışanlar işsizlerin varlığıyla bir baskı kurarak sömürüyü meşrulaştırır.⁷³ Bu bakış açısı ile birlikte üçüncü göç dalgasıyla beraber oluşan genel tabloda, bir yanda örgütlü bilinçli daha önce işçileşmiş bir işçi kitlesi öte yandan ise sınıf bilinci açısından örgütsüz ancak sunduğu işgücü ile ilk olarak sayılan bilinçli işçi kümesi ile yoğun rekabet içinde olan yeni göçmen işçileri görmek mümkündür.

Özet olarak, zorunlu göçün baskı etkisiyle ortaya çıkan bir hareketlilik olduğunu söyleyebiliriz. Bu baskı unsuru küreselleşmenin etkisi ile birlikte çeşitlilik kazanmıştır ve politik, ekonomik ve sosyal nedenlerle ortaya çıkmaktadır. Bu nedenler kişilerin yaşadıkları bölgeyi kişiler için itici hale getirerek göç etme hareketliliğini doğurmaktadır. Hareket tipi ise aniden/beklenmedik biçimde ya da beklendik, yavaş bir biçimde yaşanmaktadır. Tepkisel göçmenler ani gelişen göç tiplerinde çoğunlukla basamaklı biçimde göç ederlerken, beklenen göçlerde, tedbiri göçmenler basamaklı göçler yaşamakla birlikte nadir görünmektedir. Tedbiri

⁷¹ Tekeli, Erder, *a.g.e.*, s. 29.

⁷² Tadoro, *a.g.m.*, s. 333.

⁷³ İçduygu ve diğerleri, *a.g.m.*, s. 221.

göçmenler göç hareketini ani göçlere nazaran daha organize ve hazırlıklı biçimde gerçekleştirdikleri için çekicilik unsuru daha baskın biçimde rol oynamaktadır ve kişiler gidecekleri yeni mekânın avantajlarını ve dezavantajlarını değerlendirme fırsatı bularak en az maliyetli hareketliliği seçme şansını yakalamaktadırlar. Ancak tepkisel göçmenlerde göç aniden ve beklenmedik biçimde geliştiği için, bu ancak şayet varsa bir sonraki göç duraklarında mümkün olabilmektedir. Bu durum ise göç edilen yerin mevcut tehlikeye uzaklığına göre değişmektedir. Çünkü hala tehlikeden görece bir uzaklık yaşayan kişi için yeniden ve aniden göç mümkün olabilmektedir. Bu çekicilik unsurunu ortadan kaldırmakla birlikte beklenen göçlere nazaran daha az etkili kılmaktadır. Bu anlamda göçün yerleşilen yeni yerdeki sonuçları yersizlik yurtsuzluk hali, potansiyel ucuz iş gücü olma durumunu açığa çıkarmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 1980 SONRASINDA TÜRKİYE’DE ZORUNLU GÖÇ OLGUSU VE YENİ TARTIŞMALAR

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünü oluşturan bu başlıkta birinci ve ikinci bölümlerde yapılan değerlendirmeler ışığında Türkiye deki göç süreçleri karşılaştırmalı açıdan ele alınacaktır. Cumhuriyetin kuruluş yılı olan 1923’ten 2000’li yıllar arasında Türkiye göç süreçlerinin kısa tarihçelerinin ardından çalışmamızın ana eksenini oluşturan zorunlu göçün 1980 sonrası Türkiyesinde nedenleri, sonuçları irdelenecektir. Bu göçün Türkiye’deki yeni tartışma süreçleri ise bölümün son başlığı olarak sunulacaktır.

A. TÜRKİYE’DE GÖÇ SÜREÇLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Türkiye tarihinde göç, cumhuriyetin kuruluşundan bu yana süren ve her dönemin kendine has konjoktürüyle niteliğini belirlediği bir olgudur. Türkiye’deki göç yazınında ülkenin çeşitli dönemlerde inişli çıkışlı da olsa sürekli bir göç hareketliliği içinde olduğunu çeşitli istatistiklerden görmek mümkündür. Son 250–300 yılda Batı Avrupa’dan başlayarak küreselleşmiş olan modernleşme süreçlerini anlamak ve açıklamak isteyen yerli ve yabancı sosyal bilimler açısından, Türkiye’deki dönüşümlerin insan ömrüne sığacak bir sürede gerçekleşmiş olması, Türkiye cumhuriyeti’nin sosyal tarihini ilginç bir laboratuvar haline getirmiştir.⁷⁴ Bu bakımdan Türkiyede yaşanan göç süreçlerinin her biri kendi konjoktürel özellikleri ile tartışılmalıdır. Bu anlamıyla yaşanan devrin göçe olan etkisi ortaya koymak için karşılaştırmalı biçimde tarihsel bir analiz gerekmektedir.

1. 1923-2000 Arasında Türkiye’de Göç

Cumhuriyet sonrası kırsal ve kentsel dönüşümde göçün etkisi üzerine yapılan tartışmaların çok önemli bir bölümü Türkiye’de yaşanan içgöçleri 1950 öncesi; 1950–1985 ve 1985 sonrası göçler olarak ele alırlar. Öte yandan Türkiye’deki göç bölümlendirmesine dair başka ayırım ise İçduygu tarafından şöyle yapılmıştır:

⁷⁴ Belma Akşit, “Göç Araştırmalarında Hızlı Değerlendirme”, *Türkiye’de İç Göç Konferansı*, 6 Haziran 1999, *Bolu/Gerede*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 23.

1. 1927'den 1945'e dek uzanan durgun ve kentin göçü emme kapasitesini pek aşmayan bir dönem.
2. 1945–1980 arasındaki, köyün çözülmesiyle örtüşen ve teşvik edilmiş sanayi politikalarıyla da desteklenen ve ciddi bir sorun olarak kendini hissettiren ikinci dönem.
3. 1980'den günümüze dek gelen, kırsal nüfusun çözülmesinde ve kentlere göçün hızlanmasıyla ve buna kentler arası göçün ve siyasi nedenli göç olgusunun eklenmesiyle karakterize olan üçüncü dönem.⁷⁵

Yukarıdaki sınıflandırmaya paralel olarak ancak 1950'li yıllardan sonraki dönemin göç istatistikleri vermek mümkün olmaktadır. Bu noktada genel hatlarıyla bu dönemlerde yapılan göçlerin kısa biçimde bölgesel istatistikî bilgileri şu biçimde açıklanabilir:

1950–1955 döneminde, bölge dışına en çok göç veren iller Karadeniz Bölgesinde yer aldığı tespit edilmiştir. Doğu ve Güneydoğu hem daha az göç vermiş, hem de göçün yönü bölge içi şehirlere doğru olmuştur. İstanbul bu dönemde tüm Türkiye için cazibe merkezidir. Ankara ise daha ziyade Doğu ve İç Anadolu çıkışlı göçlere sahne olmuştur. 1955-1960'da Karadeniz en fazla göç veren bölge olma özelliğini korumuş, buna karşılık Ankara göç alma oranı bakımından İstanbul'u geçmiştir. 1960–1965 yılları arasının özelliği daha önce adı geçen çekim merkezlerine Kocaeli'nin de eklenmesidir. 1965–1970 döneminde İstanbul ilindeki göçle gelmiş nüfusun oranı toplam il nüfusunun %21'ine ulaşmıştır. Bu değerler Ankara için %12, İzmir için %8'dir. Bu dönemde Kayseri, Gaziantep, Konya, Erzurum ve Elazığ önemli oranda göç çeken iller sınıfına dâhil olmuşlardır. En fazla göç veren bölgeler ise Karadeniz, İç Anadolu ve Doğu Anadolu'dur.

1970–1975 yılları arasında ise İstanbul, Kocaeli ve Bursa uzun mesafeli göç alan iller konumuna gelmişlerdir. 1975–1980 döneminde Karadeniz artık en fazla göç veren bölge olma özelliğini yitirmiş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ön plana çıkmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde meydana gelen çatışmalı ortam sebebiyle göçler önemli ölçüde artmıştır. Bu dönemde İstanbul yine nüfus

⁷⁵ İçduygu ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 239.

hareketlerinin odak merkezidir. Ancak önemli bir nokta ise Kocaeli'nin göç oranlarına bakıldığında İstanbul'un göç oranını geçmiş olmasıdır. 1985 yılından itibaren ise Akdeniz ve Ege sahillerindeki hemen tüm kıyı şehirlerinin turizmin gelişmesi ile paralel olarak ciddi oranda göç aldıklarını görüyoruz. Bu 5 yıllık dönemde İstanbul, Kocaeli, Antalya, İçel, Ankara, Bilecik, Bursa ve İzmir illerinin toplam nüfuslarının %10'dan fazlasını göçmen olarak aldıkları buna karşılık hemen tüm Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu illeri ile birlikte Orta Anadolu'da Kırşehir ve Çankırı, Trakya'da da Kırklareli'nin nüfuslarının %12'den fazlasını kaybettiklerini anlıyoruz.

Görüldüğü gibi 1984–85 sonrasında göçün kaynak bölgesinde değişiklik olmuştur. 1950 öncesi ve 1950 -1985 arasındaki göçlerde Türkiye'nin hemen hemen her yerinden yaklaşık ölçeklerde yaşanırken 1985 yıllarından sonra bu göç akışı ağırlıklı ve belirgin bir biçimde Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri'ne kaymıştır. Bu bölgeler sadece bölge dışına verdikleri göçle değil ancak aynı zamanda bölge içindeki göç sirkülasyonu ile de dikkat çekmektedir. Örneğin bu gruplar göz önünde bulundurularak yapılan hesaplama sonucunda, 1990 yılı resmi verilerine göre 391.086 olarak belirlenen Diyarbakır kent merkezi nüfusunun (1996 yılı şubat ayında) %116 artarak 822.837 kişiye ulaşmıştır.⁷⁶

2. 1923-2000 Arasında Türkiye'de Göçün Değişen Nitelikleri

Yukarıda verilen Türkiye göç tarihindeki ayırmada her dönem göçün kendine has özelliklerini taşımaktadır. Bu bakımıyla 1923'lü yıllar cumhuriyetin kuruluş ve yapılanma döneminin izlerini taşımaktadır. 1945 ve 1950 arasındaki göç süreci ise kalkınma politikaları ve sanayileşme ile başlayan önemli Türkiye'deki göç yazınında birini göç dalgası olarak adlandırılmaktadır. İkinci göç dalgası ise 1950'li yıllara ile 1970'li yıllara arasında ulaşım ve iletişim gibi kitlesel araçların yaygınlaşması ile ortaya çıkan tarımdaki açık işgücünün emek arzı ile büyük kentlere göç ettiği önemli bir dönemdir. Son önemli göç dalgası ise 1980'li yıllar ile 2000'li yıllara denk düşmektedir. Bu göç dalgası diğer göç dalgalarından zorunlu göçün belli başlı

³ Atilla Göktürk, Bölge içi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Ölçeğinde Araştırılması, Diyarbakır Sanayi Araştırması İle Genişletilmiş, 2. Baskı, Türk Mühendis ve Mimarlar Odası Birliği Yayınları, Ankara, Mayıs 1998, s. 28.

nitelikleri ile ortaya çıkması ve kitlesel bir göçün kentlerin emme kapasitesinin çok üstünde bir hareketlenme ile karşı karşıya gelmesi açısından diğer göç dalgalarından ayrılmaktadır.

a. 1923'lü yıllar: Mübadele ve İskan Politikaları

1950 öncesindeki göçlerin birçoğunun iskân politikaları aracılığıyla ve angarya emek sonucu yerleştirildiklerini söylemek mümkündür. Dolayısıyla bu göçler cumhuriyetin kuruluş dönemindeki hareketliliğin izlerini taşımaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından, dünya kamuoyunda, eski imparatorlukların yerine ulus-devletlerin kurulmasının tarihsel gelişmenin gideceği yönü temsil ettiği fikri hâkimken çeşitli halkları, etnik homojenlik alanları olması düşünülen bölgelerde toplayan pek çok *de facto* veya *de jure* nüfus değişimi yaşanmıştır. Dağılan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorluklarında muazzam nüfus hareketleri görülmüştür. O dönemde, Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesi de, eski imparatorluk düzeninin çökmesinin kaçınılmaz sonuçlarından biri olarak değerlendirilmiştir. Çok büyük kitlelerin yaşadıkları yerlerden zorla başka bölgelere yerleştirilmesi anlamına gelmesine karşın, nüfusların yer değiştirmesi, coğrafya ile millet uyumsuzluğunun düzeltilmesini sağlayacak zorunlu bir önlem şeklinde yorumlanıyor ve ulus-devletlerin oluşum sürecini hızlandıran bir yöntem olarak kabul görülmüştür.⁷⁷ Yarım milyondan fazla Ortodoks Rum Türkiye'yi terk edip Yunanistan'a göç etmiştir. Bu nedenle, resmî nüfus mübadelesi, sadece Anadolu'da kalan 150 bin ile 200 bin arasında değişen bir Rum nüfusu için geçerli olmuştur. Buna karşılık, 450 bin ile 500 bin arasındaki bir Müslüman nüfus da Yunanistan'dan ve Ege adalarından Anadolu'ya getirilmiş ve 1913 yılında, bugün Türkiye olan coğrafyada, beş kişiden biri Hıristiyan iken 1923'ün sonunda bu oran 40'ta bire düşmüştür.⁷⁸

⁷⁷ Çağlar Keyder, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları", <http://www.scribd.com/doc/238602/Calar-Keyder-Nufus-Mubadelesinin-Turkiye-Acsndan-Sonuclar>, Erişim: 14 Ağustos 2008.

⁷⁸ Kemal Arı, *Büyük Mübadele*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Türkiye’de iskan siyaseti ve nüfus değişimiyle ilgili ilk örgütlenme, Lozan Barış Antlaşması’nda kabul edilen mübadele sözleşmesinin uygulamaya başlamasının üzerine, 13 Ekim 1923 Tarih ve 352 Sayılı Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti’nin kurulmasını öngören yasanın çıkarılmasıyla gerçekleşmiştir. Nüfus mübadelesi Türkiye tarihinde yapılan ilk zorunlu göç olarak nitelendirilebilir. Öte yandan ülke içinde ise özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde zaman zaman ortaya çıkan isyanlar⁷⁹ ise aynı kanuni çerçevelerle “istikrarı ve güvenliği” sağlamak açısından zorunlu iskan kanunları ile göç hareketliliğine dönüştürüldü. Özellikle “Türkleştirmek” politikası bu göçlerin ana nedenleriydi. Bu dönem yaşanan zorunlu göçlerin temel özelliği ekonomik nedenleri fazlaca rol oynamadığı daha çok siyasi nedenler ile ortaya çıkan aynı zamanda hukuki açıdan sınırları çizilmiş devlet eliyle gerçekleştirilen göçler olmasıdır. Bir diğer temel özellik ise 1923’ten 1946’ya kadar, nüfusta tarımsal üretimin artış oranını geçen, düzenli bir artışın olması ve sanayi kollarının gelişmemiş olması, göçü engellemiş bu anlamda köylüyü kırdı tutmuştur.⁸⁰

b. 1950’li Yıllar: Tarımda Makineleşme

Kırsal kesimdeki büyük dönüşüm, ancak II. Dünya Savaşından sonra ve çok partili döneme geçişten sonra yaşanmıştır. Kırsal kesimden kentlere göç süreci kent dokusunu tamamen değiştirmiştir. Türk toplumunun yöneldiği farklılaşmış, uzmanlaşmış, örgütlenmiş ve sonuçta sanayileşmiş-şehirleşmiş bir yapının yolunun açılması 1950’leri bulmuştur. Çünkü kilit sorun basit teknoloji, kendi içinde kapalı köylerin ve durağan geleneklere sarılı köylülüğün topraktan kopmaya başlamasıdır.⁸¹ Bu süreç 1950’lerde traktör ve diğer aletlerin tarıma girmesi ile gerçekleşmeye başlamıştır. Giderek çiftçileşme, şehirlileşme, nüfusun işçileşmesi, ücretli hale gelmesi geri dönülmez yapısal değişmeyi başlatmıştır. Bu sürecin dalga dalga yayılması toplumda eski yapının ilişkiler, kurumlar, değerler, düşünceler yönünden büyük değişimini hızla oluşturmaya, diğer bir deyişle toplum kendisini dipten doruğa

⁷⁹ Bkz: Fikret Babuş, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamaları*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss. 96-110.

⁸⁰ Kemal H. Karpat, *Türkiye’de Kentsel Dönüşüm*, Çev. Abdülkerim Sönmez, İmge Yayınevi, 1. Baskı, Aralık 2003, s. 144.

⁸¹ Mübeccel Kıray, “Modernleşmenin Temel Süreçleri”, *Bilanço 1923- 1998*, 2. Cilt, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 161.

yenileyecek evrensel evrim sürecinin kendine has şeklini yoğun olarak yaşamaya başlamıştır.⁸²

Ancak 1945 sonrasında büyük oranda ülke dışında gelen yardımlar ile tarımsal mekanizasyona girilmiştir. Tarımsal mekanizasyon sonucunda, tarıma giren yaklaşık 40,000 traktör 1.000.000 civarında çiftçiyi tarımdan çıkarmıştır. 1950 sonrasındaki göçlerin ise bu yıllarda uygulamaya konulan politikalar ile kentleşme ve dolayısıyla kalkınma planı ekseninde teşvik edildiğini söyleyebiliriz. Bazı toprak ağaları ve aşiret reislerinin baskıları ve kan davası da bu dönemdeki kırsal göçü teşvik eden diğer önemsiz etkenlerden sayılmaktadır. Bu dönemi belirginleştiren bir diğer nokta ise yoğunluklu olarak mevsimlik göçlerin yaşanmasıdır. Ancak göç sürecindeki önemli karakteristik değişiklik 1955'ten sonra meydana gelmiştir.⁸³

1950-60 arasındaki on yıl Türkiye'ye istatistiklerden anlaşılması kolay olmayan bir coğrafi ve toplumsal hareketlilik zihniyeti kazandırmıştır. Aile işletmelerinin sayısının artmasına rağmen tarımdaki makineleşme sonucu eski ortakçılardan bir kısmı şehirlere göç etmek zorunda kalmış ve daha da önemlisi şehirlere yeni gelişen iktisadi canlılık daha kazançlı istihdam imkanları vaat etmektedir. Bu nedenler şehirlere göç edelerin arasında topraksızların yanı sıra aileleri köydeki toprakları süren genç erkekler de vardır. Traktörlerle iş yaptırmak çok yaygın olduğun özellikle toprak genişlemesinin sınırlarına ulaşıldıktan sonra, birçok aile traktör kiralayıp hane halkında çalışanların bir bölümünü şehirlere gönderebilmiştir. Şehre gelen göçmen dalgası içinde yer alanların çoğu şehirlerde geçici iş bulan eski mevsimlik işçilerdir.⁸⁴

Keyder, 1950 ile 1960 arasında en büyük dört şehrin nüfusu % 75 arttığını ve şehir nüfusunun toplam içindeki oranı % 19'dan % 26'ya çıktığını bu durumun ise 1,5 milyon göçmenin kentsel alanlara 600 000 göçmenin ise en büyük dört şehre gelmiş olduğunun altını çizmiştir. Yani 1950'lerde her on köylüden biri şehre göç etmiştir. Bu mekânsal hareketlilik, fiziki mesafeleri ortadan kaldıran ve merkez ile

⁸² Çağlar Keyder, "Popülizm ve Demokrasi", *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim yayınları, 13. Baskı, İstanbul, Mart 2008, s. 111.

⁸³Karpat, "Popülerizm ve Demokrasi", *a.g.e.*, s. 144.

⁸⁴Keyder, *a.g.m.*, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 111.

çevrenin kültürünü hoyratça karşı karşıya getiren ülke içi bütünleşmenin gerçek başlangıcı olmuş ve bu kitlesel göç yavaşlamaya başladığı 1970’li yılların sonuna değin sürmüştür.⁸⁵ Özet olarak, 1950’li yıllarda gerçekleşen göçleri kırdan ya da topraktan kopuşların başladığı ve yoğun bir emek gücünün hareketliliği olarak ifade edebiliriz.

c. 1970’li Yıllar: Yurtdışına İşçi Göçü ve Kentleşme

1960’larda Türkiye’de göç, Türkiye’nin Avrupa ekonomisiyle bütünleşme sürecinde işçi göçü biçiminde gelişmiştir. Avrupa’daki Türk işçilerinin sayısı 1962’de 13.000 iken 1970’de 480.000’e ve 1974’te 800.000’in üzerine çıkmış, 1969-73 döneminde yıllık göç en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Yurtdışındaki işçilerin Türkiye’deki toplam iş gücüne oranı % 5’e kadar yükselerek, Avrupa’ya gidenlerin sayesinde daha fazla köylünün şehirlerde iş bulmasıyla, şehirleşme hızı da artış göstermiştir.⁸⁶

Bu döneme kadar, 1950’lilerden önce, sorun hızlı göç ve gecekondulaşma değil, tam tersine köylülükten kopamama, yani göç etmeme durumunda olmuştur.⁸⁷ Oysa 1950 ve 85’li yıllar arasında ise sorun, hızlı ve yoğun göç, kentleşme ve gecekondulaşma problemine evrilmiştir. Köylerden kentlere doğru olan göçün başladığı, doruklara ulaştığı ve sonra da yavaşladığı dönem işte bu 1950 – 1985 arasındaki 35 yıldır. Sonuç olarak, 1945 ile 1980 döneminde kentin mi “çekici” hale geldiği yoksa kıyın mı “itici”leştiği tartışmalarını dönemin kendi koşullarını değerlendirmek açısından saklı tutarsak 35 yıllık süreci bu şekliyle bütünleştirebilmek mümkündür. Birinci ve ikinci göç dalgaları da bu 35 yıllık süre içinde yaşanan göçler için kullanılmaktadır.

1950’li ve 1960’lı yıllarda Türkiye’de yaşanan içgöç süreci bu aşamalarda gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü kişiler göç etme kararı vermişler daha sonra ise göç edecekleri yerlerden birisini seçerek fırsatları ve engelleri değerlendirilmişlerdir. Ancak 1980 sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki zorunlu göçler bu

⁸⁵ Keyder, “Popülarizm ve Demokrasi”, *a.g.e.*, 113.

⁸⁶ Keyder, “Krizin Dinamiği”, *a.g.e.*, s. 150.

⁸⁷ Akşit, *a.g.m.*, s. 22.

temelde gelişmemiştir. 1985 sonrası göçün belki de en ayırt edici özelliği bu noktadır. Çünkü bu göçler ani, kitlesel ve zorunludur.⁸⁸

d. 1980’li Yıllar: Artan Bölgesel Eşitsizlik ve OHAL

1980’li yıllara değin göçlerin genel istikameti doğudaki ve kuzeydeki dağlık, yoksul ve az gelişmiş kesimlerden batıdaki daha gelişmiş, sanayileşen ve verimli alanlara doğru olmuştur ve 1980’li yıllara kadar Karadeniz bölgesi en fazla göçmen veren bölge olma niteliğini korumuştur.⁸⁹ Bu tarihten sonra ortaya çıkan göçlerin nedenleri arasında tarımda mekanizasyonun etkisi hala etkin olmakla birlikte dönemi özgünleştiren siyasi ve sosyal nedenler de vardır. Bu göç nedenlerinin başında 1980 sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde meydana gelen çatışma ortamından kaçış gelmektedir. Bu nokta üçüncü göç dalgası olarak adlandırılan sürece özgünlük katmaktadır. Kentlerin hızla göç alması ve artık kapasitesini aşan bir göçmen yığını ile karşılaşması ve çarpık kentleşmenin gündeme gelmesi bu dönem içinde gerçekleşmiştir. Bu dönem ise üçüncü göç dalgası olarak adlandırılmaktadır.

1990’da yapılan nüfus sayımı sonucuna göre, bölgenin nüfusu 9 milyon 365 bini bulmaktadır. Aynı sayımın sonuçlarına göre, tüm Türkiye’de doğum yeri Doğu illeri olan yaklaşık 12 milyon nüfus bulunmaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki, Doğulu nüfusun yaklaşık %30’u olan 3 milyon 607 bin kişi, Batı’ya göç etmiş, orada yaşamını sürdürmektedir. Hem ekonomik hem de politik nedenlerle bu oranın 1997’ye değin 1–2 puan daha artmış olduğu ve her üç Doğuludan birinin bölge dışında yaşadığı söylenebilir.⁹⁰ Bu noktadan hareketle üçüncü göç dalgasının Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan gelen göçler ile karakterize olduğunu söylemek mümkündür. Ancak sorulması gereken önemli bir soru neden bu bölgede 1980 sonrasında göçlerde hızlı ve kitlesel bir artış yaşanmıştır.

B. 1980 SONRASINDA TÜRKİYE’DE ZORUNLU GÖÇ OLGUSU

Tekeli, içgöçü, belli bir zaman dilimi içinde belli bir yerleşme alanında yaşayanların, kendi iradeleriyle yaşam yerlerini söz konusu yerleşme alanı dışına

⁸⁸ Neşe Erdilek, “Zorunlu Göç Dosyası”, *İnsan Hakları Derneği Bülteni*, 2005, s. 38.

⁸⁹ Karpat, *a.g.e.*, ss. 104–105.

⁹⁰ Mustafa Sönmez, “Doğu ve Güneydoğu’nun Az Gelişmişlik Sorunu”, <http://www.tusiad.org/yayin/gorus/34/html/sec5.html>, Erişim: 2 Mayıs 2006.

taşımaları durumu olarak tanımlamıştır. Ancak bu durumun modern sanayi toplumları için geçerli olduğunu çünkü tarım toplumunda insanların toprağa bağlı olmasından dolayı yer değiştirmelerin iradi olmayacağını altını çizmiştir⁹¹. Tekeli göç eden kişinin kararının nasıl oluştuğuna dair üç çeşit kıstas öne sürmüştür. Bu kıstaslardan birincisi önce kişinin göç etmeye karar vermesidir. İkincisi, göçe edecek kişinin değişik varış noktalarındaki fırsatlardan birisini seçmesidir. Üçüncüsü ise göç eden kişinin bu fırsatlar için diğerleri için yarışması ve kazanmasıdır.⁹²

Dolayısıyla Türkiye pek çok açıdan dünyadaki zorunlu göç niteliklerinin değişimine paralel olarak açık ya da gizli bir biçimde zorunlu göç tablosuyla karşı karşıya kalmıştır. Tarım toplumundaki gelişmelerle birlikte özellikle Keyder'in dönemin konjoktürüne dair verdiği bulgulara bakıldığında sürecin "kendiliğinden" oluştuğunu söylemek bir anlamıyla Türkiye'deki göç süreçlerine yabancı kalmaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde ağırlıklı olarak tartıştığımız gibi kalkınma politikalarının ekseninde ortaya çıkan ve teknolojik gelişmelerin baskısıyla yaşanan iradi dışı göçleri göç sosyolojisindeki yeni tartışmalar ekseninde gönülsüz göç olarak tanımlama şansını vermektedir. Dolayısıyla dünya konjoktürüne paralel biçimde Türkiye'de bu anlamıyla zorunlu göçün dönemin niteliklerine göre değişen tarzlarına şahit olmaktayız. 1923 dönemindeki göçler uluslaşma projelerine dayalı biçimde iskan politikaları ile zorunlu göçü beraberine getirirken, 1950 ve 70'li yıllarda yaşanan göçlerde teknolojik gelişmelerin baskısı ile ortaya çıkan bir göç sürecini ortaya koymaktadır. Bu noktada 1980 sonrasında yaşanan göçlerin zorunlu niteliği bu göç süreçlerinden ayrılmaktadır. Aslında 1980 sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nden ağırlıklı olarak büyük kentlere yaşanan göçler diğer göç dalgalarının ana karakterlerinin bütününe kapsamaları açısından özgün bir nitelik taşımaktadır.

1980 sonrasında yaşanan göçlerde tarımın açıkça tasfiyesi, neo-liberal politikaların etkisi ve bölgeye olan yatırımın tamamen durması bölgesel eşitsizliğin katlanmasına neden olarak bölge halkını ciddi bir yoksullaşma ile karşı karşıya bırakmıştır. Dolayısıyla bu göç süreci 1960'lı yıllarda yaşanan kitlesel göçe neden

⁹¹ Tekeli, *a.g.m.*, s. 12.

⁹² Tekeli, *a.g.m.*, s. 13.

olan ekonomik “itki”nin daha baskın biçimde karşılaşıldığı bir süreçtir. Öte yandan dönemin siyasi konjoktürü nedeni ile bölgeye askeri yığınakların yapılması, olağan üstü hal ile geliştirilen pek çok uygulama ve artan çatışmalar bu göçün siyasi nedenini oluşturmaktadır. Bu göç nedeni ise 1923’lerde ortaya çıkan siyasi nedenli göç süreçlerine benzemektedir. Ancak önemli bir ayırım 1923 de yaşanan göç süreci hukuki bir çerçevede kişilerin göç süreçlerinin takip edildiği, göç ettirilip belirli bölgelere yerleştirildikleri bir özellik taşıırken; 1980lerden sonra gelişen göçlerde kişiler yerlerinden edilmiş ancak iskan politikasının gerektirdiği biçimde devletin belirlediği bölgelere yerleştirilmemiştir. Bu anlamıyla göçmen kitlesi “yerleştirme” politikasının değil sadece “göç ettirme” politikasının bir unsuru olmuştur.

Son göç dalgasının zorunlu kitlesel göç olarak adlandırılabilir niteliği, sadece ekonomik değil aynı zamanda sosyal ve siyasal açıdan da uçlaşmayı beraberinde getirmesidir. Öncelikle bu göç türünde, aileler topluca göç etmek zorunda kalmışlardır. Oysa önceki göç dalgalarında bekâr erkeklerden başlamak üzere aile bireyleri tedricen kente göç etmişlerdir. Diğer bireyler ise ve önceden göç etmiş akrabaların iş ve konut gibi temel ihtiyaçları karşılandıkça göç etmekteydiler. Dolayısıyla toplu halde göç eden ailelerin gittikleri yeni mekanda başta konut ve iş olmak üzere pek çok sıkıntı yaşamaktadırlar. Öte yandan, köylerini çok kısa bir süre içerisinde terk etmek zorunda kalan birçok aile kente ne maddi ne de manevi hiçbir yönden hazırlanamadan göç etmişlerdir. Son olarak, köyleri yıkıldığı veya köye giriş-çıkışları yasaklandığı için köyleriyle bağları tamamen kopmuş, önceki göçmenlerin kentteki yaşam stratejilerinde önemli yer tutan köyden mal desteği kesilmiş ve göçmenler kente kendi başlarının çaresine bakmak durumunda kalmışlardır.⁹³ Oysa 1980 öncesindeki göçler aceleyle alınmış bir kararın sonucu değil, fakat çalışılacak iş ve barınacak evin olmasının kayıt altında aldığı tedrici bir süreç olarak gelişmiştir. Bu dönemde kente göçen göçmenler köy kültürünü en azından geçici olarak sürdüren yeni bir cemaat oluşturdular ve böylece göçmenin geçmişle bağını birden bire kesmeksizin kentle tedrici olarak bütünleşmesine yardımcı olmuşlardır. Gecekonducular açısından gecekonduya göç etmeyi mecbur kılan kişisel bir neden ise mülk sahibi olma arzusu olmuştur.⁹⁴ Öte yandan bu göç

⁹³ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 97.

⁹⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 148.

sürecinde basamaklı göçler önem kazanmıştır. Çünkü ilk basamakta kişiler çareyi “güvenli” bölgelere kaçmakta bulmuşlardır. İkinci basamak göçlerde ise, güvenlik sorunu ortadan kalktığında, çekicilik unsuru ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla çekicilik unsuru tıpkı ikinci bölümde değinilen Munzaol’un yaptığı belirleme paralelinde zorunlu göçlerde de ortaya çıkmaktadır. Ancak bu durum gönüllü göçmenlerin hemşerilik ağlarına verdikleri önemden başka bir biçimde gelir. Zorunlu göçmenler çoğu zaman kitlesel biçimde göçe tabi tutulmuşlardır. Geride bıraktıkları mekânlara geri dönüşleri yasaklanır ya da geride bıraktığı arkadaşları, akrabaları, dostları da sürülmüştür Dolayısıyla geride kimseleri kalmadığı için daha önce göç eden akraba ve hemşeriler kaybedilen sosyal sermayenin yeniden kazanılması ya da telafi edilmesi açısından özel bir anlam taşır. Bu açıdan zorunlu göçmenler için çekicilik unsurunun en önemli kriteri göçmenin sosyal sermayesini en az kayıpla tekrar kazanacağı mekânlar olacaktır. Bu yüzdendir ki bugün Gebze’nin Dilovasındaki X Mahallesi tamamen Türkiye’nin Y bölgesinden gelen kişiler ikamet etmektedir. Bu mahallede oturan her kişi bir diğ erinin ya akrabası ya da arkadaşıdır. Dolayısıyla göçmenlere “neden bu mahalleye göç ettiniz?” diye sorduğunuz da “çünkü amcam buradaydı” gibi yanıtlar vermektedirler. Dolayısıyla göç edilen mekan sosyal sermayenin yeniden kazanıldığı akraba ve hemşerilerin yoğun olduğu bölgeler olmaktadır ki bu durum zorunlu göçün çekicilik unsurunu karşılamaktadır.

1. Türkiye’de Zorunlu Göçü Nedenleriyle Tartışmak

Türkiye de yaşanan 1980 sonrasındaki göçün niteliklerinin ortaya konması açısından bu göçü ortaya çıkaran nedenlerin tartışılması gerekmektedir. Nedenleri ve sonuçlarıyla bu göç ikinci bölümde verilen ekonomik, politik, sosyal zor; tedrici ve tedbiri göçmen, zorunlu göçte basamaklı göç ve çekicilik unsuru, ucuz iş gücü piyasası gibi kavramların denkleştirilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu anlamıyla bu göç süreci çalışmanın birinci ve ikinci bölümünde sunulan kavramsal teorik yaklaşımlar ışığında 1980 sonrasında yaşanan göç deneyiminin nedenleri siyasal ve sosyal nedenler ile ekonomik nedenler olmak üzere iki başlıkta toplanması mümkündür.

a. Sosyal ve Siyasal Nedenler: OHAL ve Etkisi

1980 sonrasında yaşanan göçlerin nedenlerinin başında güvenlik gerekçesi gelmektedir. Yaşanılan bu göç sürecinin nedenlerini ortaya koyan pek çok çalışmada bu durum göze çarpmaktadır. Bu konuda yapılan ilk resmi çalışmalardan bir tanesi Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Araştırma ve İnceleme Komisyonu'ndan gelmiştir. TBMM araştırma komisyonunun değinilen raporu, Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi (KDRP), 5233 Sayılı “Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılansısı Hakkında Kanun” (5233 Sayılı Yasa) gibi bazı belgelerden, sorunun resmi kurumlar tarafından nasıl betimlendiği konusunda ipuçları elde ediyoruz. TBMM araştırma komisyonuna göre, göçün nedenleri şunlardır:

(a) Mera yasağı ve operasyon/çatışma ortamı yüzünden hayvancılık ve tarımın çökmesi; korucu olan köylere PKK tarafından baskı uygulanması; güvenlik güçlerinin koruculuğu kabul etmeyen köylere kuşkuyla yaklaşarak askeri operasyonları bu köylerde yoğunlaştırmaları ve sonuçta bütün bu nedenlerle insanların köylerini terk etmeleri;

(b) PKK'nın, koruculuğu kabul eden bazı köy ve mezraları boşaltması;

(c) Koruculuğu reddeden, güvenliği sağlanamayan veya PKK'ya yardım ettiği düşünülen köylerin güvenlik birimlerince boşaltılması.⁹⁵

Atilla Göktürk ise zorunlu göç üzerine yaptığı çalışmada 1990 öncesinde göç edenlerin %43,1'i geçim sıkıntısını, %18,75'i işleyecek toprağı olmamasını gerekçe gösterirken, 1990 sonrasında göç edenlerin %43,6'sı bölgedeki olayları, %58'i köyünün yakılmasını gerekçe gösterdiklerini belirtmiştir. Ayrıca bu sonuçlara göre 1990 öncesindeki ekonomik ağırlıklı “göç” gerekçeleri, 1990 sonrasında can güvenliğine yönelik gerekçelere dönüşmüştür. Araştırma bulguları 1990 sonrasında Diyarbakır'a göç eden hanelerin %73,7'sinin bölgedeki olaylar ve köy yakılmasını gerekçe gösterdiğini ortaya çıkardığının belirlemesini yapmıştır. Göktürk'e göre göç nedenlerinde ciddi bir değişim yaşanmıştır.⁹⁶

⁹⁵ TBMM, “Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilme Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu”, *Tutanak Dergisi* 52, Dönem 20, 1998, s. 31.

⁹⁶ Göktürk, *a.g.m.*, s. 27.

Zorunlu göçle ilgili en kapsamlı ve en yeni araştırmaları gerçekleştiren TESEV ise Türkiye’de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Tespit ve Önerileri adlı çalışmasında zorunlu göçe maruz kalanların ya da ülke içinde yerinden edilenlerin yerinden edilme nedenlerini şöyle sıralamıştır:

“Batman ve Hakkâri’nin bazı ilçelerinde ve Batman’ın daha önce boşaltılmış olan bazı köylerinde görüşülen hane temsilcilerinin çoğunluğu, köylerinin güvenlik güçleri tarafından, bir neden gösterilmeden ya da korucu olmayı kabul etmedikleri gerekçesiyle tamamen boşaltıldığını bir kısmının ise, “ekmek” istemek için zaman zaman köylerine gelen PKK üyeleri ile PKK’ya yardım etmemeleri konusunda ısrar eden güvenlik güçleri arasında kaldıklarını ve bu durumun yarattığı güvenlik kaygısı yüzünden köylerinden ayrıldıklarını bazıları, köyleri tamamen boşaltılmamış olmakla birlikte, çatışmalar yüzünden iki ateş arasında kaldıklarını, bu esnada bazı evlerin yıkıldığını veya yandığını; can güvenliği kaygısıyla bazı ailelerin köylerini terk ettiklerini söylediğini belirtmiştir. Bazı kişiler, güvenlik güçlerinin ya da PKK’nın, karşı tarafı destekledikleri gerekçesiyle kendi ailelerini hedefleyen eylemlerde bulduklarını (yaralama, dayak, eve ateş açmak veya ateşe vermek, vb.), bu yüzden köylerinden kaçmak zorunda kaldıklarını ifade ettiler. Birkaç kişi ise, doğrudan bir eyleme maruz kalmadıkları ve köyleri boşaltılmadığı halde, çevre köylerin boşalmış olduğu ve çatışmaların sürdüğü bir ortamda, tarlalarını süremez veya hayvanlarını otlatamaz hale geldiklerini ve bu yüzden il veya ilçe merkezlerine göç ettiklerini belirtmişlerdir.”⁹⁷

Çeşitli zamanlarda ve çeşitli büyüklükteki örneklerle yapılan bu çalışmalardan da anlaşıldığı gibi zorunlu içgöçün temelinde güvenlik sorunun yattığı bir gerçekliktir. Öte yandan bu durumun kökeninde ekonomik etmenler de yatmaktadır. Bu bölgede yaşanan siyasal çatışma ortamı ekonomik açıdan bölgenin gerilemesinde önemli bir rol oynamıştır. OHAL uygulama bölgesi olan Güneydoğu ve Doğu Anadolu’da uzun yıllardır süregelen çatışma ortamında ekonomik yaşamın

⁹⁷ TESEV, *a.g.e.*, s. 43.

yıkılması, sanayi ve tarımsal üretimin durması, hayvancılığın ağır darbe alması bölgede, kentte, köyde yaşam olağanüstü ve sürdürülemez bir hale gelmiştir.⁹⁸

Dolayısıyla bölgede 1987 yılında ilan edilen OHAL ile yaşanan Zorunu göç süreci arasındaki nedensellik bağı oldukça kuvvetlidir. OHAL 285 sayılı Kanun Hükmünde Kararmame (KHK)'nin 4. maddesi ile tanımlanmıştır ve söz konusu maddede şöyle denilmektedir:

“ Olağanüstü Hal Bölge Valisi güvenlik yönünden gerekli düzenlemeleri yapabilmek için geçici veya sürekli olarak görev alanı içinde bulunan köy, mezra ve benzeri yerleşim birimlerini boşaltabilir, yerlerini değiştirebilir ve bu maksatla gereken kamulaştırma ve diğer işlemleri re'sen ve ivedilikle yapabilir.”⁹⁹

1987 yılında söz konusu kanun hükmünde kararname ile Siirt, Tunceli ve Van illeri Bölge Valiliği kapsamına alınarak bu illerde olağan üstü hal uygulamasına geçilmiştir. Kararname ile Adıyaman, Muş ve Bitlis illeri ise mücavir il kapsamına alınmıştır. Aşağıdaki harita zorunlu göçün yaşandığı şehirleri göstermektedir. Görüldüğü gibi olağan üstü halin kapsamında olan kentler zorunlu göçe kaynaklık etmektedir. Dolayısıyla olağanüstü hal ilanı ile bölgeden yaşanan göçler arasındaki ilişki açık olarak görülmektedir. Olağan üstü halin ilan edildiği hemen hemen tüm iller üçüncü göç dalgasındaki göçmen kitlesine kaynaklık etmiştir.

Şekil 2: Türkiye Yerinden Edilen Nüfus Haritası

Kaynak: www.internal-displacement.org, Erişim Tarihi: 22 Ocak 2007

⁹⁸ Yavuz Önen, “Sunuş”, *Bölge İçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Ölçeğinde Araştırılması*, TMOBB, 1998, s. 5.

⁹⁹ Zorunlu Göç Dosyası, *İnsan Hakları Derneği Bülteni*, 2005, s. 24.

b. Ekonomik Nedenler: Yoksulluktan Kaçış

Türkiye için zorunlu göçün bir diğer unsuru olan ekonomik zor ise bu başlıkla karakterize edilebilir. Çünkü Olağanüstü Hal etkisini sadece siyasi ve sosyal bir sınırlandırmalar ile değil aynı zamanda bölgenin ekonomik olarak da etkileyen bazı uygulamalar ile kendini göstermiştir.¹⁰⁰ Türkiye yazınında zorunlu göç üzerine yapılan pek çok çalışma bölgede yaşanan göçün siyasi nedenleri ve sonuçları üzerine yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla Türkiye’de zorunlu göçmen kavramı doğrudan şiddete maruz kalarak göçertilmiş kişiler için kullanılmıştır. Oysaki zorunlu göçü ortaya çıkaran siyasi nedenlerin ciddi ekonomik sonuçları vardır. Bu uygulamalar kişileri doğrudan fiziksel bir şiddet yoluyla olmasa bile yoksullaştırma ya da üretim araçlarını işlevsizleştirilmesi yoluyla göçe zorlamıştır. Bu ise siyasi olguların ekonomik bir sonucudur ve zorunlu göç nedenleri arasında da ciddi öneme sahiptir.

Buna rağmen bugün ekonomik gerekçeli pek çok göçün altındaki esas dinamikler irdelenmeksizin bu göçler gönüllü göç olarak varsayılmaktadır. Zorunlu göçmenlerin pek çoğu ekonomik koşulları da göç etme nedeni olarak göstermişlerdir. Örneğin GÖÇ-DER’in 1999-2001 yıllarında Diyarbakır, Van, Batman, İstanbul, Mersin ve İzmir’de gerçekleştirdiği 2.000 hanelik bir anket çalışmasında göç gerekçeleri şu şekilde sıralanmıştır: yüzde 47’si “can korkusu”, yüzde 30’u yayla yasağını, yüzde 22’si gıda kontrolünü yüzde 71’i ise geçim sıkıntısı.¹⁰¹ Görüldüğü gibi göçmenlerin büyük kısmı ekonomik nedenleri gerekçe göstermiştir. Genellikle ekonomik gerekçeler gönüllü göç kategorisinde tartışılmaktadır. Hâlbuki, burada göç etmenin önemli bir nedeni ekonomik zor ya da ekonomik güvensizliktir. Dolayısıyla neden siyasal, sonuç ise ekonomik bir zora dayanmaktadır. Oysa Türkiye’de başta resmi kurumlar olmak üzere pek çok çevre bu göçmenleri uzun yıllar gönüllü

¹⁰⁰ Olağanüstü Hal Yasası birçok uygulamayı da beraberinde getiriyordu. Bu uygulamaların başlıca gerekçeleri örgütün bölge halkından maddi ve manevi olarak yararlanmasını engellemekti. Uygulamalardan bazıları “yayla ve mera yasağı”, “gıda ambargosu” gibi uygulamalardı. Bkz: “Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu” Kanun Numarası: 2565, Kabul Tarihi: 18/12/1981, Yayımlandığı Resmi Gazete Tarihi: 22/12/1981, Sayı 17552, Yayımlandığı Düstur: Tertip: 5, 21. Cilt, s.73.

¹⁰¹ Deniz Yüksek, “Türkiye’de Yerinden Edilme Olgusu Hakkında Yapılan Bazı Araştırmaların Bulguları”, *Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, TESEV, 2006, s. 127.

göçmen olarak kabul ederek, olağanüstü hal kapsamında yapılan bu göçleri hareket özgürlüğünün bir gereği olarak yorumlanmıştır.

Örneğin Amerika Mülteciler Komitesi (U.S Committee for Refugees- USCR) Türkiye'deki bu göç türüyle ilgili olarak yayınladığı göç raporunda Türkiye'deki resmi temsilcilerin konuyu şu şekilde yorumladığını aktarmıştır:

“Türkiye’de yerinden edilme diye bir şey yoktur. Bizim hareket özgürlüğümüz vardır. Her yer açıktır. Bu demokrasidir. Yani herkes her yere göç edebilir, hareket edebilir. İstanbul nüfusunun yarısı Kürt’tür. Neden? Çünkü Batı’daki ekonomik koşullar çok daha iyidir. Örneğin önce Diyarbakır’a gidiyorlar fakat orada da kendilerini kötü koşullarda yaşarken buluyorlar. Böylece iş bulmak için daha büyük şehirlere göç ediyorlar.”¹⁰²

Yine USCR’nin görüştüğü bir hükümet temsilcisi ise bölgede yaşanan göçleri şu şekilde yorumlamıştır:

“eğer evler yakılmışsa bu PKK tarafından yakılmıştır. Bunun dışındaki göçler dinamizmin ortaya çıkardığı göçlerdir. Göç özgürlüğün sembolüdür.”¹⁰³

Dolayısıyla 1980 sonrasında ortaya çıkan göçler, doğrudan bir şiddet sonucu ortaya çıkanlar dışında, hareket serbestisi, ekonomik olanakları iyileştirme, şehir hayatına özenme gibi durumlar ile açıklanmıştır. Oysaki bu noktada gözden kaçan ekonomik güvensizliğin de ciddi olarak bölge insanını göçe zorladığıdır. Ekonomik faktörler akademik alanda bile görece gönüllülük düzeyinde algılanmaktadır. Oysaki pek çok ekonomik etmen kişilerin iradesi dışında gelişebilmektedir. Özellikle zorunlu ekonomik göçlerde amaç; daha iyi bir iş, daha iyi bir eğitim, daha iyi bir sağlık hizmeti ya da daha zengin olmak değildir. Göç etmenin esas nedeni bir iş bulmak, eğitim almak, sağlık hizmetlerine ulaşmak ya da karnını doyurmak olmaktadır. Dolayısıyla kişi haklarının en temel noktalarından faydalanmaktır. Bu noktada özellikle 1980 sonrasında doğu ve güneydoğu Anadolu bölgesindeki eğitim,

¹⁰² *United State Committee for Refugees (USCR)*, “The Wall of Denial: Internal Displacement in Turkey”, 1999, s. 49.

¹⁰³ USCR, *a.g.e.*, s. 49.

sağlık, iş olanakları gibi yaşamsal araçların işlerliğine bakıldığında bu araçların neredeyse yok düzeyde kullanışsız olduğu görülmektedir. Bu yüzden de göç eden göçmenlerin birçoğu dönme arzusundadırlar ancak dönmek için bölgede onlara göre gerçekleşmesi artık imkânsızlaşmış birçok koşul öne sürmektedirler. Bunların başında ekonomik araçlarına tekrar kavuşma olanağının yaratılması, okul, hastane gibi yaşamsal alanların bölgede işlevsel biçimde bölge halkının kullanımına sunulmasıdır.¹⁰⁴

Örneğin TESEV araştırma grubunun derinlemesine görüşme yaptığı göçmen bir kadına hangi koşullarda köyüne veya mezrasına dönmek isteyebileceği sorulduğunda şu yanıtı vermiştir:

“Tabii, şartlar farklı olursa giderim. Tabii giderim niye gitmeyeceğim ki... Ama dediğim gibi olursa. Daha modern şartlar olursa giderim yani. Evle yapılırsa da bu imkânların içinde dönemem. Orada hiçbir imkân yok, sağlık yok, hiçbir şey yok. Siz bile 24 saat kalamazsınız... Ben gidemem.”¹⁰⁵

Ekonomik sıkıntıların nedeni bugüne kadar, kamu kuruluşlarının bazılarının ifadelerinde çatışma ortamından soyutlanmış, sadece bölgenin genelinde yaşanan bir sorun olarak sunulmuş ve çatışma ortamının yarattığı ekonomik sıkıntılar nedeniyle göç eden bazı kişilerin ise “sadece ekonomik nedenlerle” gittikleri belirtilmiştir.¹⁰⁶ Bu anlamda bu bölgelerden yaşanan zorunlu göçün ekonomik temelli dinamiklerini anlamak için bölgesel eşitsizlik olgusunu olağan üstü halin ilanı ile iyice derinleşerek nasıl bir göç nedeni haline geldiğini irdelemek gerekmektedir.

Bölgesel eşitsizliği en derinden yaşayan ülkeler arasında yer alan Türkiye, bu sorunu Doğu-Güneydoğu sorunu olarak hem ekonomik hem de politik boyutlarıyla sırtında bir kambur gibi taşımaktadır. Bu anlamda bölgesel

¹⁰⁵ Deniz Yüksek, “Yerinden Edilme ve Sosyal Dışlanma: İstanbul ve Diyarbakır’da Zorunlu Göç Mağdurlarının Yaşadıkları Sorunlar”, *Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, TESEV Yayınları, Haziran 2006, s. 219.

¹⁰⁶ Ayşe Betül Çelik, “Batman İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Ülke İçinde Yerinden Edilmenin Sosyo-Ekonomik Sonuçları ve Geri Dönüş Önündeki Engeller”, *Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, TESEV Yayınları, Haziran 2006, s. 174.

eşitsizlik ekonomik temelli göçlerin her zaman nedeni olmuştur. Bu temeldeki göçler özellikle 1950–1980 yılları arasında Bölgesel eşitsizliği yaşanan bölgeler Karadeniz bölgesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleridir. Özellikle bu yıllarda Karadeniz bölgesindeki göçler göç istatistiklerinde ilk sıralarda yer almaktadır. Bu istatistiklerde ikinci sırayı ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri paylaşmaktadır. Ancak bugün Karadeniz bölgesindeki Gümüşhane Artvin gibi şehirlerinde hala ciddi oranlarda göçler yaşansa da, bu oranlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerle karşılaştırıldığında düşük kalmaktadır. Ayrıca zaman içerisinde Karadeniz bölgesinde bölgesel eşitsizlik payı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi kadar uçurumlaşmamış ve yaygınlaşmamıştır. Oysaki 1980 sonrasında bölgesel eşitsizlik politik etmenler nedeni ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde çok daha bariz bir biçimde artmıştır. Geçen yıllarda ise aradaki uçurumun daralması değil, tam aksine derinleşmesi durumu gözlenmiştir.

Tablo 4: Kişi Başına Düşen Gayri Safi Milli Hasıla

İller	Kişi Başına Hasıla: Türkiye, Kocaeli ve Doğu(\$)									
	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Türkiye (Ort)	1,410	1,570	1,870	2,682	2,621	2,708	3,004	2,193	2,685	2,888
Kocaeli	4,757	4,892	5,414	6,992	6,950	7,274	7,947	5,924	7,349	7,096
Elazığ	1,311	1,469	1,414	2,080	2,149	2,314	2,596	1,840	2,092	2,268
Malatya	1,128	1,123	1,280	1,744	1,846	1,916	2,014	1,547	1,879	1,979
Diyarbakır	1,078	1,263	1,320	1,908	1,902	1,963	2,033	1,485	1,696	1,744
Erzincan	897	919	1,118	1,503	1,458	1,477	1,673	1,295	1,603	1,692
Tunceli	579	598	711	1,150	1,213	1,431	1,633	1,237	1,413	1,614
Şanlıurfa	648	674	752	1,010	1,028	1,143	1,465	1,172	1,238	1,361
Erzurum	680	679	756	1,152	1,214	1,281	1,446	1,029	1,312	1,348
Sırt	894	849	1,075	1,138	1,618	1,594	1,541	1,176	1,3261	342
Mardin	773	677	692	1,021	1,179	1,249	1,394	1,023	1,229	1,338
Batman					1,615	1,737	1,528	965	1,157	1,297
Adıyaman	918	814	960	2,217	2,005	1,743	1,577	1,042	1,222	1,223
Kars	426	430	470	804	784	742	1,167	831	1,071	1,096
Van	553	540	644	972	1,026	1,061	1,179	805	1,015	997
Şırnak					634	691	818	800	877	972
Bingöl	369	373	495	726	759	858	931	691	849	915
Hakkari	372	407	454	656	849	994	1,033	816	950	863
Batı	424	444	553	772	817	914	962	662	765	813
Ağrı	316	360	392	597	588	630	667	514	666	667
Muş	323	398	431	694	689	731	727	554	660	654

Kaynak: Mustafa Sönmez, “Doğu ve Güneydoğu’nun Az Gelişmişlik Sorunu”, <http://www.tusiad.org/yayin/gorus/34/html/sec5.html>, Erişim tarihi: 2006

Tablodan da görüldüğü gibi kişi başına hâsılanın en yüksek olduğu Kocaeli ile en son sıradaki Muş arasındaki fark 1'e 11'dir. Bu fark bölgenin “yatırıma elverişsiz” ve “sanayi bölgelerinden uzak olduğu için yatırımın yüksek

maliyetli olduğu” gibi piyasa ekonomisi işlerliği ile açıklanamayacak kadar büyüktür.

Daha önce de vurgulandığı gibi bölgesel eşitsizliğin derinleşmesinin altında yatan temel neden çatışma süreci nedeni ile ilan edilen olağan üstü hal uygulamasıdır.¹⁰⁷ Olağanüstü hal uygulaması bu bölgelerde istikrarsızlık ve dolayısıyla yatırım açısından zaten cazibesi olmayan bölgeyi yatırıma olanaksız kılmış dolayısıyla zaten tarımın tasfiyesi ile birlikte ortaya çıkan işgücünün diğer sektörel alanlarda istihdamı da mümkün olmamıştır. Böylece Olağanüstü Hal ile birlikte bölge eşitsizliği katlanmış, yayla yasağı, gıda ambargosu gibi uygulamalar bu süreçte tarımın tasfiyesi politikalarına direnen kişiler için de bütün bu tablo göç etmeye tahrik eden bir süreç olarak gelişmiştir.

Mustafa Sönmez’e göre 1980’lerin ortalarında uç veren silahlı çatışmaların bölgede can güvenliğinin yanı sıra mal güvenliğini de tehlikeye sokması, bölge ekonomisinin çöküşünde önemli bir rol oynamıştır. Devletin PKK’ya karşı geliştirdiği koruculuk sistemi başta olmak üzere çeşitli önlemler, bölgede "savaş ekonomisi" şartlarının geçerli olduğu bir dönemi başlatmıştır. Üretkenlikten uzak ve ağırlıkla devlet harcamalarına dayanan bu ekonomi, nüfusun sadece bir kısmına günlük hayatın kısıtlı idamesinden başka bir şey sunmazken, bölgenin üretim dinamiklerinin iyice kurumasına da neden olmuştur. Devletin bölge halkını PKK’dan yalıtım üzere başvurduğu yöntemler, bölge halkında devlete karşı güvenin sarsılmasına yol açarken, yatırım, girişim gibi güven faktörünün önem taşıdığı ticari aktivitelerde cesaret kırıcı sonuçlara da neden olmuştur. Bölge için geçerli olan sermayenin ve işgücünün bölgeyi terk etmesi olumsuzluğu, PKK ve devlet arasında sıkışılan 1980’li ve 1990’lı yıllar boyunca artarak sürmüştür.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Bölgenin geri kalmışlığında en önemli bir etken Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin uzunca yıllar çeşitli isyanlar yaşamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bölgeye yatırım her zaman imtina edilen bir durum olduğu gibi bölgedeki zaman zaman sıcak çatışmaya dönüşen gergin durum “istikrarsızlık” gerekçesiyle yatırım açısından sermayedarlara cazip gelmemiştir. Yatırım için risk unsuru oluşturmuştur. Dolayısıyla bölgesel eşitsizliğin kaynağı 1980 sonrası değildir ama makasın açıldığı dönem olarak 1980 sonrası gösterilebilir.

¹⁰⁸ Sönmez, *a.g.m.*

Bu noktada zorunlu göç olarak adlandırılan bu süreçte bir başka olgunun da altını çizmek gerekmektedir. Birçok zorunlu göçmen kendilerinin yoksulluk nedeni ile mi göçtükleri sorusuna tepki göstermektedirler. Örneğin Kocaeli'nin Dilovası Beldesi'ndeki bir mahallede alan çalışması öncesi ziyaretlerde konuştuğumuz bir kadın göçmen yoksulluğun göç etmesinde ne derece rol oynadığını sorduğumuz da şu yanıtı vermiştir:

“ Ben sana şunu söyleyeyim. Şimdi köyde ekmek bedava, su bedava, un bedava, yumurta, yağ, süt bedava. Biz burada suya bile para veriyoruz. Bana bir kahvaltı beş milyona mal oluyor. Şimdi ben sana sorayım hangisi yoksulluk?”

Öte yandan yine benzer bir cevap USCR'nin Diyarbakır'da görüşme yaptığı bir başka zorunlu göçmenden gelmiştir:

“Eğer çalışırsam karnımız doyar eğer çalışmazsam açız. Bizim burada yaşadığımız yaşam değil ki. Köyde biz sadece çaya ve şekere para verirdik. Bunun dışındaki her şeyi bahçemizden hayvanlarımızdan üretirdik.”¹⁰⁹

Her ne kadar 1980 sonrasında ortaya çıkan göçlerin yaşanmasına neden olan olgulardan biri tarımın tasfiyesi ise de bu durum daha önceki göç etme nedenlerini geride bırakmamakta sadece ekonomi politikalarında liberalizasyonun devam ettiğini ortaya koymaktadır. 1980'lerde aynı biçimde liberal ekonomi politikalarının uygulanması, sanayi ve hizmet sektöründe önemli artışlara neden olurken tarım sektöründe düşüşler yaratmıştır. Bu da köyden kente göç akışını hızlandırmıştır. Bütün bu ekonomi politikalarına ilaveten 1980'lerin ortalarından itibaren bölgede yaşanan çatışmalar göçün önemli bir boyutunu oluşturdu. Kürt kökenli kitlelerin yaşadığı yerlerde birçok insan ekonomik ve siyasal güvensizlik nedeni ile kırsal alandan kentsel alanlara yönelmiştir. 1990'larda kısmen de olsa yaşama geçirilen Güneydoğu Anadolu Projesi de bu genel eğilimi değiştirmeye yetmemiştir.¹¹⁰

Bu anlamda kişilerin bu üretim araçlarını kaybetmeleri ile göç sürecinin başladığının da altını çizmek gerekmektedir. Dolayısıyla görüşme yapılan bu

¹⁰⁹ USCR, *a.g.e.*, s. 5.

¹¹⁰ İçduygu ve diğerleri, *a.g.m.*, s. 219.

kişilerin tepkileri göçün ekonomik nedenle yapılmış olduğunun vurgulanmış olmasına değil; ama gönüllü olarak göçtüklerinin varsayılması ihtimali üzerinedir. Dolayısıyla aslında ekonomik zor, siyasal zor kadar zorunlu göçün sebepleri arasında sayılmalıdır. Bu durum doğrudan bir şiddet olmasa da bölge halkının ekonomik araçlardan yalıtılarak gizil bir şiddete maruz kalması gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

Dolayısıyla bu nokta birinci bölümde sunulan Kunz'un Kinetik Model Teorisine uygun düşmektedir. Hatırlanacağı gibi Kunz zorunlu göçlerin her zaman ani ve beklenmedik bir biçimde değil kişileri zamanla göç etmeye tahrik eden bir süreç olarak da gelişip ortaya çıkabilirdi. Kunz bu noktada önemli bir tespit yaparak özellikle bu tür göçlerin genellikle gönüllü göçlerle karıştırıldığını vurgulamakta ve kişinin kalma şansı olsa şayet gitmeyi değil kamayı tercih ederek kendisini gönüllü göçmenlerden bu biçimde ayıracağını vurgulamaktaydı. Dolayısıyla geri dönüş onlar için bir şanstır ve geri dönmek için koşullar öne sürmektedirler. Aynı durum Türkiye'de ki göç süreci için de geçerlidir.

Bu konuda Atilla Göktürk tarafından yapılan çalışmada, geldiği yere geri dönmeyi düşünenler çeşitli koşullar öne sürmüşlerdir. Bu koşullardan birisi güvenlik sorununun çözülmesidir. 1990 sonrasında göç eden hanelerin %72,1'inin geldiği yere geri dönmek için koşul öne sürmesi ile de dikkat çekmektedir. Geri dönmeyi düşünebileceğini belirten bu hanelerin %68,5'i can ve mal güvenliği sağlanmasını istemektedir. Aynı değerlendirme köy yakılması ve bölgedeki olayları göç gerekçesi olarak gösteren 272 hane için yapıldığında can ve mal güvenliği sağlanmasını geri dönmek için önkoşul olarak getiren hane oranının %82,4'e yükseldiği görülmektedir.¹¹¹ Görüldüğü gibi kişiler dönme niyetindedirler ancak dönmek için koşul öne sürmektedirler. Dolayısıyla bu durum tersten okunduğunda eğer kişilerin öne sürdükleri bu şartlar zaten bölgede mevcut olsaydı yani Kunz'un deyimiyle "onlara bir şans verilseydi" büyük olasılıkla bu göçler yaşanmayacaktı. Sonuç olarak Kunz'un kinetik model teorisi formülüne göre bu kişiler beklenen göç sürecini yaşamış olsalar bile yani göç aniden ve beklenmedik bir biçimde değil de süre

¹¹¹ Göktürk, *a.g.m.*, s. 30.

yaygın bir şekilde ortaya çıksa bile bu göçmenler gönüllü değil zorunlu göçmenlerdir.

2. Türkiye’de Zorunlu Göçün Sosyo-Ekonomik Sonuçları Üzerine Değerlendirme

Zorunlu göçü ortaya çıkaran nedenleri kadar sonuçları da Türkiye’deki toplumsal yaşamı derinden etkileyecek kadar önemlidir. Özellikle kentsel yığılmanın ve çarpık kentleşmenin önemli bir nedeni zorunlu göçün kısa bir süre içinde adı milyonla anılan bir kitleyi şehirlere doğru sürüklemiş olmasıdır. Ekonomik yoksulluğu şehirlerde başka bir boyuta kavuşması ile birlikte yoksullaşma da yeni bir surete bürünmüştür. Bu anlamıyla suç ve travma zorunlu göçmenler için kol kola yaşanan bir gerçeklik halini almıştır. Bu çerçevede göçmenlerin yaşadıkları ekonomik çıkmaz onları ucuz işgücü piyasasının yeni ve canlı aktörleri haline dönmüştür. Dolayısıyla zorunlu göçün sosyo-ekonomik sonuçlarını nedenlerinde olduğu gibi sosyal ve siyasal sonuçlar ile ekonomik sonuçlar başlıkları altında sunmak mümkündür.

a. Sosyal ve Siyasal Sonuçlar: Kentsel Yığılma, Suç ve Travma

Göçmenlerin yaşadıkları zorunlu göç olgusunun en önemli sonuçlarından birisinin yapılan araştırmalarda ortaya konduğu gibi “travma” olduğu çok açıktır. Dolayısıyla bu göç sürecini birinci ve ikinci göç dalgalarından ayıran önemli bir tartışmaya götürmektedir. Bu durum göçmenlerin siyasal ve sosyal açıdan çatışmacı bir boyuta taşımıştır. Çünkü birinci ve ikinci göç dalgaları görece anlamda bir gönüllülük içerdiğinden şehirlere göç eden insanların genel anlamda beklentileri daha iyi olana ulaşmak olmuştur. Bu anlamıyla şehirlere beklenti eşikleri yüksek olarak gitmişler, tedbirli gitmişlerdir. Bu süreç ise onları gittikleri yerdeki yaşamsal alanlara uyum göstermeleri açısından motive edici bir durum olmuştur. Oysaki üçüncü göç dalgasında yaşanan zorunlu göç sürecinde kişilerin yaşadığı travma boyutundaki etki, yalnızlaşma, umutsuzlaşma gibi yanlarıyla isyanın ve çatışmanın ana nedeni haline gelmiştir. Ayrıca zorunlu göçün ortaya çıkardığı çeşitli psikolojik rahatsızlıklar göç ettikleri yeni yerlerdeki koşullarda yeniden üretilmiştir. Bugün bütün bu bulgular aslında bugün İstanbul, İzmir, Kocaeli-Gebze gibi şehirlerde

yaşanan sorunların nedenini açıklamaktadır. göçün çekim merkezlerinde yaşanan birçok kriminal durumun nedeni ise bu gerçeklikte yatmaktadır.

Üçüncü göç dalgası bu anlamda insan-mekân ilişkisine de başka bir boyut katmıştır. Birinci bölümde de göç kavramı çerçevesinde tartıştığımız uyum ve çatışmacı yan burada açıkça gözlenmektedir. Kişiler yaşadıkları travma ve umutsuzluklarını mekan üzerinde yeniden ürettikleri “çatışmacı” tavırlarla dışa vurmaktadırlar. Öte yandan yerlerinden edilen kişiler özellikle yaşlılar kendilerini göç edilen yeni mekâna ait görmemişler dolayısıyla bugün yersizlik yurtsuzluk adını vereceğimiz bir durumla yaşadıkları mekânı reddetme refleksi geliştirmişlerdir.

Son olarak bu konuyla ilgili değinilmesi gereken bir diğer nokta ise yerinden edilen kişilerin yaşamış oldukları ruhsal sıkıntılar ve travmalardır. Kuşkusuz yerinden edilme kavramının tanımında da gördüğümüz gibi bu zorunlu göç özellikle aniden ve beklenmedik bir biçimde geliştiğinden kişiler üzerinde travmatik etkiler yaratmaktadır. Bu konuyla ilgili Tamer Aker ve arkadaşları tarafından yapılmış olan Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları adlı çalışma çarpıcı bilgiler vermektedir. Bu çalışmaya göre şu şekilde bir bölümlendirme yapılabilir:

- i. Sadece işkence deneyimi olan kişilerin oluşturduğu grup,
- ii. İşkence ve zorunlu iç göç yaşamış grup,
- iii. Zorunlu iç göç yaşamış grup,
- iv. Bu olaylardan hiçbirini yaşamamış gruptur.

Aker ve arkadaşları, zorunlu olarak göç etmiş kişilerle yapılan psikiyatrik görüşmeler sonrasında çarpıcı bulgulara ulaşmışlardır. Zorunlu göç etmiş kişilerin diğer gruplarla karşılaştırıldığında bu kişilerin ruh sağlığı hakkında bilgi vermektedir. Bu araştırmada, birinci grupta %15 oranında depresyon, %30 oranında travma sonrası stres bozukluğuna (TSSB) rastlanmıştır. İkinci grupta ise depresyon oranı %25, TSSB oranı %35’dir. Bu grupta birinci gruptan farklı olarak %5 ağrı bozukluğu, başka türlü tanımlanamayan somatizasyon bozukluğu ve panik bozukluğuna rastlandığı vurgulanmıştır. Üçüncü grupta depresyon oranı %28, TSSB oranı %30, somatizasyon bozukluğu %10 ve panik bozukluğu oranı %5 idi. Bu

grupta bu oranlar dışında özgül fobi ve ağrı bozukluğu mevcut olduğu araştırma sonucunda ortaya çıkmıştır.¹¹² Adı geçen çalışmanın sonuç ve tartışma bölümünde tespitler şöyle yapılmıştır:

“Zorunlu göç, işkence gibi travmatik bir etkiye sahip olabilir. travmatik etkinin şiddeti, zorunlu göç sırasında kişinin kendisinin ya da sevdiği birinin fiziksel ya da psikolojik bütünlüğüne yapılan bir tehdit söz konusu olduğunda artmaktadır. Zorunlu göç sırasında işkencenin yanı sıra, birçok travmatik deneyim de yaşanmaktadır. Eve ya da köye yapılan saldırılar, sevilen bir kişiyi kaybetmek, toplu dayak gibi deneyimler bunlar arasında sıralanabilir. TSSB ve diğer anksiyete bozuklukları bulguları, bu travmatik olaylar ile ilintili gibi görünmektedir. Bunun yanı sıra travmatik strese şiddet-etki ilişkisi daha da önemli hale gelmektedir. travmatik deneyim biriktikçe, tepkilerde ve özellikle anksiyete bozukluklarının görülmesinde artışa sebep olmaktadır.”¹¹³

Bulgulardan ve tespitlerden görüldüğü gibi yerinden edilen insanların yaşadığı semptomik bozukluklar sadece işkenceye maruz kalmış kişilerle hemen hemen aynı boyutta olmakla beraber daha çeşitlidir. Bu da zorunlu göçe maruz kalan göçmenlerin umutsuz olmaları ve bunu hak edecek hiçbir şey yapmadıklarını düşünmeleri travmatik hastalıkların çeşitlenmesindeki nedenler olarak görülebilir.

Zorunlu iç göçmenlerin ya da ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin yaşadığı olayların sağlık üzerine yapılan bir diğer araştırma ise Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası(SES)’ndan gelmiştir. SES Diyarbakır Şubesi hazırlamış olduğu “Diyarbakır Sağlık Raporu”nda zorunlu göçün yarattığı sonuçlar arasında kadın intiharları, bulaşıcı hastalıklar ve dil sorunları dikkati çeken sonuçlar arasındadır. Yapılan araştırmaya göre göç nedeniyle ortaya çıkan sosyal kopukluk, ekonomik bunalım ve yalnızlık psikolojisinin intiharı tetiklediği, güçsüz, güvensiz ve çaresiz, sürekli tehdit altında, ikircikli ve kuşkulu, gizli ya da açık, geçici sürekli ama her

¹¹² Tamer Aker ve diğerleri, “Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları”, *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 2002, ss. 97-103.

¹¹³ Aker, *a.g.m.*, s. 6.

zaman korkulu, huzursuz depresif, şüpheli-paranoit ve şizofrenik, otistik tiplerde yabancılaşma yaşantı reaksiyonlarının ortaya çıkmasına yol açtığı belirtilmiştir.¹¹⁴

Kadınlar ise zorunlu göçün en fazla mağdur olan kesimini oluşturmaktadır. Toplumsal cinsiyet politikalarında ikinci cins olarak görülmesi ve görülmeyen emek sahibi olmalarının zaten bir baskı ve şiddet olduğunu düşündüğümüzde zorunlu göç gibi her yanı doğrudan şiddet ve bastırmaya yönelik bir durumun en fazla kadınlar üzerinde olumsuzluklarını göstereceğini anlamak zor olmayacaktır. SES Diyarbakır şubesinin hazırlamış olduğu bu raporda özellikle aile içi geçimsizlik, duygularını ifade edeme, cinsel sömürü, cinsel taciz ve tecavüz, ekonomik olarak bağımsız olamama, sosyal ve siyasi alanda kendilerini ifade edememe, kültürel nedenler, iç göçle birlikte uyum sorunu, post-travmatik stres bozuklukları ve dil sorunları gibi nedenler kadınların intihar nedenleri olarak sıralanmıştır. Bu durumda “Hangi göç travmatik değil ki?” tarzındaki bir yaklaşımla yaşanan zorunlu göç sürecini olağanlaştırma çabalarına yukarıda sunulan bulgular bir cevaptır.

b. Ekonomik Sonuçlar: Ucuz İş Gücü Piyasasının Gereklerine Yanıt

1980 sonrasında Türkiye’de yaşanan zorunlu göç süreci emek hareketi açısından şu şekilde tahlil edilebilir. Bundan önceki göç süreçlerinde göç eden kişiler genellikle yatay ve yukarı dikey doğrultuda ekonomik değişim yaşamışlardır. Örneğin çiftçi bir kişi, şehre göç etmesiyle beraber fabrika işçisi olmuş ya da esnaf olabileceği yakalayabilmiştir. Ancak zorunlu göç kapsamında gelişen göçler, ekonomik değişimi aşağı dikey doğrultuda gerçekleşmesine neden olmuştur. Yani göçmeden önce çiftçi ya da esnaf olan kişi göç ettiği yeni mekânda bu yeteneklerine göre iş bulamamış büyük ölçüde “ucuz” ve “kaçak” işgücüne dönüşmüştür. Ayrıca sanayileşme döneminde gerçekleşen birinci ve ikinci göç dalgalarında, işgücüne görece daha fazla ihtiyaç vardır. Oysaki 1980 sonrasında piyasalar işgücüne “doymuş” durumdadırlar. Dolayısıyla yeni göç eden göçmenler için istihdam olanağı çok daha düşük olmuştur. Bu süreçte göçen göçmenler vasıfsız ve daha çok güvencesiz işlerde ve düşük ücretle istihdam edilmektedirler.

¹¹⁴ *Ülkede Özgür Gündem Gazetesi*, “Göç Çocukları, Göç Travması Araştırılacak, Göç Edenlerin Hikâyesini Anlatıyor-Sanat, Zorunlu Göç Çözüm Bekliyor, Göç İntiharını Tetikliyor”, 2 Haziran 2006, s. 2.

Ayrıca belirtmek gerekir ki birinci ve ikinci göç dalgasındaki göçmenler yiyecek türü erzaklarını geri de bıraktıkları köylerinden temin etmişler bu yüzden de köyden maddi destek görmüşlerdir. Ancak üçüncü göç dalgasındaki göçmenler için arkada bıraktıkları bir köy kalmadığı için böyle bir maddi destek alma olanakları olmamıştır. Sema Erder, köysüz köylü göç olarak tanımladığı bu göç mağdurları, “cemaat ilişkileri” açısından da yalnız kaldıkları belirlemesini yapmaktadır.¹¹⁵ Zorunlu göçmenlerin büyük çoğunluğunun geri dönecek köyü olmadığı için ya da pek çok köy tamamen boşaltıldığı için göç edilen kaynak mekândaki akraba ya da hemşerilerle bağ kurma olanakları ortadan kalkmıştır.

Dolayısıyla ekonomik açıdan bugün göç edilen mekânlarda en yoksul tabakayı genellikle bu kitle oluşturmaktadır. Onların gündelik yaşam yükü sokakta ya da atölyelerde çalışan çocukların sırtına yüklenmiştir.¹¹⁶ Dolayısıyla birinci ve ikinci göç dalgalarının aksine kent ile önceden tanışıklık kurmalarını sağlayacak herhangi bir irtibata giremeyen Güneydoğulu kitle kopuş niteliğinde bir göç süreci yaşamıştır. Erder’in haklı olarak travmatik adını verdiği bu göçle eğitimsiz ve kentte karışılacaklarına kendisini hazırlama olanağı bulamamış büyük bir kitle kentlere akmıştır. Kente bir ölçüde gönülsüz olarak ve en önemlisi kendi belirleyeceği koşullar altında yer almış ve diğer göçmen gruplar hemen hemen her durumda bu kitlenin dezavantajlarını sonuna dek kullanmıştır. Işık ve Pınarcıoğlu’nun Sultanbeyli özelindeki bulguları özellikle 1990ların ortalarından itibaren buraya Güneydoğu’dan önemli bir göç olduğunu ve bu kesimin her ölçüde göçe, ilçenin en yoksul kesimini oluşturduğunu ve en zor koşullar altında yaşadığını ortaya koymaktadır. Ama bu kesim arasında himayeci ilişkilerin yaygınlık kazandığı, ancak kendi varlık koşullarını değiştirebilme gücünden önemli ölçüde yoksun olduğu gözlenmektedir.¹¹⁷ Dolayısıyla bugün göç literatüründe üçüncü göç dalgası olarak adlandırılan bu süreç sosyolojik, politik, ekonomik olarak Türkiye’nin daha önceki göç tecrübelerinden farklıdır.

¹¹⁵ Sema Erder, “Köysüz Köylü Göçü”, *Görüş Dergisi*, İstanbul, Şubat-Mart 1998, s. 25.

¹¹⁶ Sema Erder, “İstemedikleri Halde Sürülenler: Zorunlu Göç ve Sonrası”, *İstanbul Dergisi*, sayı 61, Ekim 2007, s. 98.

¹¹⁷ Oğuz Işık ve Melih Pınarcıoğlu, *Nöbetleşe Yoksulluk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 174.

Dolayısıyla göçün kendisi kişiler için ekonomik olarak gelişmenin değil tam aksine daha derin bir yoksullaşmanın nedeni olmuştur. Bugün özellikle Kocaeli-Gebze, İstanbul, Bursa gibi sanayi merkezlerinde Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'nden göç eden kişilerin sağlıksız koşullarda, güvencesiz bir biçimde oldukça düşük ücretlerle çalışması onların beklenti eşiklerinin düşük olduğunu gösterir. Beklenti eşığının bu kadar düşük olması ise içinde bulunduğu koşullar ve güvencesi hakkında bize ipucu vermeye yetmektedir. Beklenti eşiklerinin yaşadıkları koşulların güvencesizliğine ve zorluğuna bağlı olarak düşmesi bu işçileri işveren için bir havuz haline getirir. Dolayısıyla işveren hiçbir kriteri olmadan sadece en düşük ücrete çalıştırmaya razı olacak işçiyi seçecektir. Bu açıdan Marx'ın Yedek İşgücü Kuramı'nı destekler nitelikte özellikle bu göçmen yığını alternatif işgücü ordusu oluşturmuştur. Genellikle ucuz işgücü olarak kullanılmaktadırlar. 1980 sonrasında gelişen bu göçün sınıfsal açıdan etkisi ise "parçalanmış bir işçi sınıfı" görüntüsünü daha da belirgin hale getirmiş olmasıdır. Öte yandan Türkiye'de yaşanan zorunlu göçün ekonomik olan bu sonucu birinci bölümde sunulan "İkiye Bölünmüş Emek Piyasası Teorisi"ni destekler niteliktedir.

C.TÜRKİYE'DE ZORUNLU GÖÇ ÜZERİNE YENİ TARTIŞMALAR

1970'li yıllarda içgöç konusunda yoğunlaşan çalışmalar daha sonraki dönemlerde toplum bilimleri araştırmaları içindeki yerini ve önemini kaybetmiştir.¹¹⁸ Özellikle 1980 sonrasında içgöçlere yönelik çalışmalar seyrekleşmiş, dış göç özellikle Almanya özelinde işçi göçü üzerine yayınlar ve araştırmalar çoğalmıştır. 1980'lerde ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden başlayan bu göç süreci 1990'larda önemli boyutlara ulaşmıştır. 1980 sonrasında Türkiye'de ortaya çıkan göçlerin büyük bir kısmı Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nden çoğu basamaklı olmak üzere büyük kentlere yönelmiştir. Hatta öyle ki, 1990'larda en çok göç alan en büyük kente göçü durdurmak için pasaport sistemi önerilme noktasına gelinmiştir.¹¹⁹ Türkiye'de yaşanan içgöç süreci pasaport önlemleri gerektirecek vahim boyutlara gelmişse de günümüzde de içgöç çalışmalarında yeteri kadar önem verilmemektedir. Elbette bu durumun nedenini yine bu göçün karakteristik

¹¹⁸ Tekeli, *a.g.m.*, s. 7.

¹¹⁹ Akşit, *a.g.m.*, s. 23.

özelliklerinde aramak gerekmektedir. Hâlbuki 1980’lerde ve özellikle ikinci yarısından sonra sadece itme çekme göç teorisi açıklanması mümkün olmayan, zorunlu göç gibi, kente yeni gelenlerin hazırlıklı ve daha önce ördükleri cemaat ilişkileri çerçevesinde yaptıkları göçlerden farklılaşan bir göç hareketi yaşanmıştır.

Türkiye gerek coğrafi bakımdan gerekse komşu ülkelerle tarihten gelen ilişkileri nedeniyle zorunlu göç olarak ya da vererek, sürekli olarak yaşayan ülkelerden biridir.¹²⁰ Ancak bu göç türü uzunca yıllar kamuoyunda ve siyasi çevrelerde sadece ideolojik yönüyle ele alınmış ve bu göçün toplumsal sonuçları üzerinde yeterince durulmamıştır. Bugün geç kalmış bir tartışma sürdürülmektedir ama hala bu göç türünün nitelikleri hakkında çok az bilgi birikimine sahip olduğumuz açıktır. Buna karşılık bu göç türü son dönemlerde özellikle uluslararası kurumlar, uluslararası hukuk ve uluslararası göçle ilgili çevreler tarafından, yaygın olarak tartışıldığının altını çizmek gerekmektedir.

Türkiye’de genel olarak zorunlu göç hakkında duygusal ya da ideolojik de olsa duyarlılığın gösterildiği tek durumun “dış Türklerin” gelişi sırasında yaşandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda “muhacirlik” hem kamuoyunda hem de yönetsel olarak bilinen meşru olarak kabul edilen bir konum olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda “muhacirlik” tarihsel bir zorunlu göç türü olarak hem toplumsal hem de kurumsal olarak diğer göç türlerine göre alışılmış ve daha kolay algılanan bir konumdadır. Ancak, diğer zorunlu göç türlerine karşın bu göç türünün bir anlamda toplumsal olarak farklı kabul edildiğinin ileri sürmek mümkündür.¹²¹ Dolayısıyla bu güne kadar sadece yurt dışından savaş, etnik kıyım gibi nedenlerle gelenleri anlatan zorunlu göç bu süreçle birlikte Türkiye’deki göç yazını Türkiye sınırları içinde yaşanan yerinden edilmelerle yüz yüze bırakmıştır.

Bu durumun esas nedeni ise “zorunlu” olarak isimlendirilen bu göçün Türkiye’nin konjüktürüyle tanımlanmasıdır. 1980 sonrasında yaşanan zorunlu göçün içinde ideolojik bir yan taşıması bu göçün yeterli genişlikte ele alınmamasına neden olmuştur. Ayrıca Erder, Pendik’teki yerel üstü diye tanımlanan kurumların

¹²⁰ Erder, *a.g.e.*, s. 145.

¹²¹ Erder, *a.g.e.*, s. 145.

temsilcileriyle yaptığı görüşmede zorunlu göç olarak daha çok 1990'lardaki Bosna Savaşı sırasında bölgeye gelen Boşnak mültecilerin durumundan söz edildiğini belirtmiş, Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nden gelenleri zorunlu göç olarak algılamamalarının dikkatini çektiğinin altını çizmiştir. Dolayısıyla son dönemlerde, zorunlu göçle farklı yerlerden gelenlerin bir kesimi kamu kurumlarının yetersiz ilgisi olsa da ilgisine mazhar olurken, bir kesimin bu ilginin tamamen dışında kaldıkları anlaşılmaktadır.¹²²

İstanbul gecekondu mahallesinde kadınların siyasal katılımı üzerine yaptığı araştırmasında Wedel, yaptığı alan çalışması sırasında rastladığı zorunlu göçmen kitlesinden bahsederek; Türkiye'de yaşanan bu göç sürecine yeteri kadar önem verilmediğini şu şekilde ifade etmiştir.

“Türkiye de giderek artan içgöçü yaşayanlar öncelikle Kürtlerdir. Oysa bu konuya ilişkin şimdiye kadar yapılmış neredeyse hiçbir bilimsel çalışma yoktur. 1965'ten bu yana nüfus sayımlarında artık dil sorulmadığından, Kürtlerin sayısı sadece tahminlere ve istatistikî çıkarımlara dayanmaktadır. Mutlu, eski nüfus sayımlarına dayanarak 1990'da İstanbul halkının %8.16'sının 596.400 Kürt olduğunu hesaplamaktadır. Ancak Mutlu 90'lı yıllardaki kitlesel göçü dikkate almamıştır. Siyasal tartışmalarda dile getirilen rakamlar ise İstanbul da yaşayan Kürtlerin 3 milyona kadar çıkarmaktadır. Baydar'a göre 1985 ten beri süregelen üçüncü göç dalgasını özellikle bu grup belirlemektedir. Sadece 1980–1990 arasında İstanbul'a doğu ve güneydoğu Anadolu bölgelerinden gelenler 578.572 den 1.096.379'a (İstanbul'un nüfusunun %15) iki katına çıkmıştır. Görülen o ki değişen sadece göçmenlerin hangi bölgeden geldiği değil aynı zamanda göçün nedenleri ve karakteri de değişmektedir. Önceleri daha çok sosyoekonomik motivasyondan kaynaklanan göç, şimdi çatışma bölgesinden kaçışa dönüşmüştür.”¹²³

Zorunlu göç sadece doğrudan fiziksel bir tehdidin neden olduğu göç olarak değil ancak ekonomik olarak da yaşanan travmanın da bir sonucu olarak görülmelidir. Kanımızca Türkiye bu bakımdan iyi bir örnektir. Çünkü Türkiye'de

¹²² Erder, *a.g.e.*, s. 146.

¹²³ Heidel Wedel, *Siyaset ve Cinsiyet: İstanbul Gecekondularında Kadınların Siyasal Katılımı*, Metis Yayınları, İstanbul, 1999, s. 27.

1980 sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan zorunlu göç politik temelleri olan ama ekonomik sonuçları bakımından da dikkatte değer özgünlükleri olan bir göç türüdür. Yukarıda bahsedildiği üzere 1980 sonrasında gerçekleşen göçler aslında ekonomik süreçte de kendini göstermiştir. Bu anlamda bugün pek çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu göçmen göçlerinin nedenini “yoksulluk” bağlamında telaffuz etmektedir. Bu durumda bu göçmenler göç etme gerekçelerinin içinde ekonomik nedenleri dile getirmeleri için gönüllü göçmen olarak tanımlanmalarına neden olmaktadır. Oysaki yoksulluğun altında yatan temel neden uygulanan politikaların bir sonucu olarak ekonomik araçların ya kullanılamaz hale gelmesi ya da işlevsizleşmesidir. Bu durumda Türkiye'deki kavramsal yaklaşımın bölgesel eşitsizliği derinleştiren ve adeta uçurumlaştıran, kalıcılaştıran uygulamalar çerçevesinde ortaya çıkan göçlerin de zorunlu göç kapsamında tartışılması gerekmektedir. Bu tartışma Akşit'in de belirttiği gibi 1950–1980 arasında Türkiye'nin batısındaki dönüşümü daha iyi anlamak için Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki 1980–2000 yılları arasındaki dönüşümü de iyi anlamak açısından da önemlidir.¹²⁴ Ayrıca, Akşit, son 15–20 yılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşanan yapısal dönüşümler sonucunda ortaya çıkan göçler ve bu göçleri başlattığı kültürel-etnik ile ilgili bütünleşme veya ayrımlaşma dinamikleri önümüzdeki 20 yılın kültürel, siyasal ve ideolojik gündemini oluşturacağını altını çizmiştir.¹²⁵

Türkiye'de yaşanan bu göç gerçekliğinin 20 yılı aşkın bir sürece dayanmasına rağmen konu üzerinde akademik alanda sürdürülen tartışmalarının çok yeni olması bu göçün uzun yıllarca resmi otoriteler tarafından kabul edilmesidir. Akademik alanda yaşanan bu boşluğu ise Türkiye'deki belli başlı sivil toplum örgütlerinin yapmış oldukları hak ihlalleri bazında hazırlanan raporlar doldurmuştur. Bu konuya ilk dikkat çekenler ise İnsan Hakları Derneği (İHD), İnsan Hakları ve Mazlumlarla Dayanışma Derneği (Mazlum-Der), Göç Edenlerle Sosyal Dayanışma Derneği (GÖÇ-DER) gibi sivil toplum örgütleri olmuştur. Buna rağmen konuyu akademik açıdan ele alan çalışmalar da vardır.

¹²⁴ Akşit, *a.g.m.*, s. 29.

¹²⁵ Akşit, *a.g.m.*, s. 30.

Zorunlu içgöçle ilgili yapılan ilk akademik çalışmalar şunlardır: Sosyoloji Derneğinin 1996 Yılında Mersin’de düzenlediği Toplum ve Göç adlı sempozyuma sunulan bildirilerin içinde yer alan Ahmet Bilgili ve Ferahmuz Aydoğan tarafından kaleme alınan “Doğu Anadolu Bölgesinde Zorunlu Göç Olgusunun Sosyolojik Çözümlemesi: Van Örneği” adlı tebliğ ve Atilla Göktürk’ün “Zorunlu Göç ve Bir Kent: Diyarbakır” adlı tebliği bu konu ile ilgili yayınlanmış ilk akademik çalışmalardır. Zorunlu göçle ilgili önemli çalışmalardan biri de Mayıs 1998 yılında çıkarılan Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği’nin yapmış olduğu “Bölge içi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması” adlı çalışmadır. Öte yandan İnsan Hakları Derneği (İHD) bölgeden yaşanan zorunlu göçten kaynaklı insan hakları ihlallerinin tespiti için ilgili komisyonlar kurmuş ve bu komisyonların nihai raporlarında Türkiye’deki yaşanan yerinden edilmelerin ortadan kaldırılması için çeşitli öneriler sunmuştur. 1998 yıllarında konuyla ilgili çeşitli açıklamaları bulunan dernek 2001 yılının insan hakları raporunda kavramlaştırmasını zorunlu göç olarak kullanan geniş kapsamlı bir dosya hazırlamıştır.¹²⁶

Öte yandan, akademik alanda yapılan en yeni çalışmalardan bir tanesi TESEV’in hazırlamış olduğu “Ülke İçinde Yerinden Edilme: Tespit ve Öneriler” adlı çalışmadır. Bu çalışmada Birleşmiş Milletler’in kullanmış olduğu ÜYE (Ülke İçinde Yerinden Edilme) kavramının tanımına yer verilmiş, belirlemeler ve tespitler bu tanım etrafında yapılmıştır. TESEV bu çalışması ile birlikte ikinci bölümde yer verilen yerinden edilme kavramını tartışmaya açmıştır. Birleşmiş Milletler’in yol gösterici ilkeler çerçevesinde tanımladığı yerinden edilme kavramının Türkiye’deki duruma uygun bir kavramlaştırma olduğu gerekçesiyle bu kavramın kullanımının önemini bir kez daha vurgulamıştır. Ayrıca göçün yarattığı etkileri değişik yönleriyle ele alan disiplinler arası bir araştırma ile zorunlu göçü Türkiye gündemine oturtmak açısından önemli bir rol oynamıştır.

Bu alanda yapılan kapsamlı bir diğer çalışma ise Göç Edenler Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Derneği’nin yapmış olduğu çalışmadır. Mehmet Barut, “Zorunlu Göçe Maruz Kalan Kürt Kökenli T.C Vatandaşlarının Göç Öncesi ve Göç

¹²⁶ Zorunlu Göç Dosyası, *İnsan Hakları Derneği Bülteni*, sayı 103, 2005, ss. 143-158.

Sonrası Sosyo-Ekonomik, Sosyo-Kültürel Durumları, Askeri Çatışma ve Gerginlik Politikaları Sonucu Meydana Gelen Göçün Ortaya Çıkardığı Sorunlar ve Göç Mağduru Ailelerin Geriye Dönüş Eğilimlerinin Araştırması ve Çözüm Önerileri” adlı çalışmadır. Bu çalışma yaklaşık 2000 hane üzerinde “kartopu yöntemi” kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Göç Edenlerle Sosyal Yardımlaşırma ve Kültür Derneği 1998 Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan gelen ve Batı’da artan göçmen nüfusun sorunlarını dile getirmek için kurulmuştur.

Zorunlu göç/yerinden edilme ile ilgili çeşitli çevrelerce yürütölen bir diğer konu ise zorunlu iç göçmelerin sayısal çoğunluğu üzerinedir. TBMM, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespit Edilme Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonunun konuya ilişkin hazırladığı raporda OHAL kapsamındaki ve mücavir alandaki iller ile bazı çevre illerde, 1997 yılı itibariyle 905 köy ve 2.523 mezranın boşaltıldığı ve göç edenlerin sayısının 378.335 olduğu belirmektedir. Bu rakamın dönemin göç rakamlarına ve kentlerdeki nüfus artışına bakıldığında oldukça düşük olduğu söylenebilir.¹²⁷ Öte yandan GÖÇ-DER zorunlu göçmenleri 5 milyon olarak belirtirken, konuya ilişkin ilk çalışmaları yürütenlerden biri olan İnsan Hakları Derneği (İHD) zorunlu göçmen nüfusunun 3–4 milyon olarak ifade etmektedir. TESEV’in adı geçen çalışmada sayısal boyuta ilişkin yorumu ise özellikle 1985 ve 2000 yılları arasında yapılan nüfus sayımına göre kentsel nüfus artışları bu rakamları desteklemediğini söylemektedir. TESEV’e göre ise bu rakam 1 milyon ve 3 milyon arasındadır. Tahmin niteliğinde bu rakamların ne kadar gerçeği yansıttığı bilinmemektedir. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü’nün (HÜNEE), Devlet Planlama Teşkilatı’nın (DPT) talebi üzerine gerçekleştirdiği *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması* (TYGONA) raporunda bu rakam 1. 090.000 olarak ilan edilmiştir.

¹²⁷ TESEV, Ülke İçinde Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlık Haklarının Yeniden Tesisi ve Rehabilitasyon Araştırma ve İzleme Grubu, Türkiye’de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri 2000, www.tesev.org, Erişim:27 Nisan 2006.

SONUÇ

Göç, dünyayı, değişen yaşam koşullarının dayattığı bir zorunlulukla devingen ve değişken hale büründürmektedir. Devingenliğin bu hali, göçün sosyolojik bakışında, zorunlu ve gönüllü göç kavramlarını, dünyanın küresel yüzünde tanımlanması güç olgulara dönüştürmüştür. Özellikle emek sermaye çelişkisinin penceresinden sınırları aşan bir biçimde esnek üretim ve gelişmiş teknolojilerin rekabetinin artması ile göç ekonomik açıdan hayatta kalma stratejisine dönüştürmüştür. Sadece insanların sınırlar üzerinden değil sınırlarında insanlar üzerinden hareket ettiği bu dönemde zorunlu göç olgusunun göç sosyolojisi açısından yeniden tanımlanması gerekliliğini doğurmuştur. Birleşmiş Milletler'in mültecilik, uyruksuz insanlar ve yerinden edilme gibi zorunlu göç çeşitleri üzerine geliştirdiği hukuksal açılımlar çok kullanışlı bir alan yaratmakla birlikte ekonomik zoru devre dışı bırakması açısından güncel göç gerçekliği tanımlamakta yetersiz kalmaktadır.

Ebetteki günümüz koşullarında göç hareketliliğinin, neo-liberal politikaların ve küreselleşmenin gölgesinde devinim kazanması, zorunlu göçün nerede başlayıp nerede bittiği konusunda keskin, sınırları net bir belirlemeyi engellemektedir. Ancak sınır çizmek için zorunlu göçün ne olmadığından başlarsak, bu olgunun gönüllü bir hareket olmadığını, dolayısıyla göçen kişi için bir dayatma sonucunda ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Ancak asıl kritik noktada zaten bu dayatmanın kendisini belirlemede ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla tezin giriş bölümü de dahil olmak üzere her bölümünde ortaya konmaya çalışılan sonuç bu dayatmanın doğrudan bir şiddet sonucunda aniden olabileceği gibi, kişinin içinde yaşadığı koşulların giderek kötüleşmesi sonucu adım adım göçe yönelmesi, bulunduğu ortamı “artık yaşanılmaz” olarak atfetmesi sonucunda ortaya çıkan “beklenen hareketlilik” şeklinde de gözlenmesi mümkündür. Bu anlamda kötü koşullar kişinin sağlık, eğitim, sosyal yaşam gibi temel haklardan mahrum kalacak hale gelmesi olarak tanımlanabilir. Ayrıca ekonomik araçlarını da işleyemez hale gelmesi, yoksullaşmanın da itici ve tahrik gücü haline gelerek kişiyi “ekonomik zor” olarak tanımlanabilecek bir tahrik gücüne mahkûm etmektedir.

Dolayısıyla zorunlu göçün her dönemde yeniden şekillendiği dünyamızda içinden geçtiğimiz küresel dönemde de aynı biçimde bir şekillenme görmek mümkündür. Çalışmanın birinci ve ikinci bölümlerinde sunulduğu gibi bu göç türü sadece bir tek göç teorisiyle açıklanamayacağı gibi kavramsal açıdan da klasik göç terimlerinde dönüşümler yaratmıştır. Dolayısıyla bugün anlaşılır biçimde Birleşmiş Milletler'in zorunlu göçü doğrudan bir şiddetin sonucu olarak tanımlaması sosyal bilimlerin de bu göçü bu biçimiyle tanımlaması anlamına gelmemelidir. Birleşmiş Milletler bir hukuk mekanizması geliştirmekle yükümlüdür ve işlevi bunu en ivedi ve en somut biçimde yerine getirmektir. Oysaki sosyal bilimlerin amacı yaşanan toplumsal gerçekliği kavramlaştırma ve kuramsal haliyle en “anlaşılır” hale dönüştürerek yaşananı kendi gerçekliğiyle ortaya koymaktır. Dolayısıyla birinci bölümdeki çeşitli teoriler örneğin Kunz'un Kinetik Modeli, Wilpert'in Ağ Teorisi, Piore'nin İkiye Bölünmüş Emek Piyasası ve Marx'ın Yedek İşgücü Ordusu gibi teoriler bu göçün pek çok yanını açıklamak açısından elverişlidir. Öte yandan ikinci bölümde başta Richmond'un yürüttüğü tartışmaya paralel olarak zorunlu göçü bugün doğal afetlerden, kalkınma politikalarına, iç savaşlardan teknolojik gelişmelere kadar insan iradesini aşan göçler olarak tanımlamak mümkündür. Bütün bu tartışmalara paralel olarak bu çalışmada Türkiye'nin göç tarihi karşılaştırmalı biçimde ele alınmıştır. Özellikle 1980 sonrasındaki göç süreci üzerine yapılan inceleme diğer bölümlerdeki kavramsal ve teorik tartışmaları destekleyen bulgular vermiştir.

Bu bulgular Türkiye'de zorunlu göçün 1923'ten 2000'li yıllara değin dönemin kendine özgü niteliklerine göre değişim göstererek var olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan yaşanan teknolojik gelişmeler Richmond ve Downty'in sunduğu gibi kişileri işsizliğe yönelterek sanayileşme bölgelerine göç etmeleri için baskı unsuru oluşturmuştur. Bu durum 1960 ve 1970'li yıllarda tarımda gerçekleştirilen makineleşmenin neden olduğu göçle uyumaktadır. Aynı zamanda Kunz'un ortaya koyduğu biçimde göçler beklenen ve beklenmedik/aniden olmak üzere iki biçimde gelişmiştir. Bu açıdan göçmenler ya aniden tepkisel olarak göç etmişler ya da gelecek olan “tehlikeye” tedbirden göç etmişlerdir. İki göç türü de Türkiye'deki zorunlu göç sürecinde ortaya çıkan göç tipleri ile uyumaktadır.

Göç çalışmaları Türkiye sosyal bilim literatüründe önemli bir yere sahip olmuştur. Ancak özellikle 1980 sonrasındaki göçler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bunun esas nedeni 1980 sonrasında Türkiye'nin pek çok alanda olduğu gibi bu alanda da bir dönem için suskunluğun hakim olmasıdır. 1980den sonra olağan üstü hal ilanı ile birlikte çatışma ortamının resmileştiği bir dönemde Kürt sorunu gibi hasas bir konunun bu göç sürecine dahil olması nedeniyle 1980 sonrasındaki göçler akademik tartışmaların konusu olamamıştır. Ancak bugün kaçınılmaz olarak Türkiye'nin kalbi olan İstanbul'da bu göçün izleri bariz bir şekilde görmek mümkündür. Bu bariz durum nihayetinde 2000'li yıllarda bu göçün kaçınılmaz olarak masaya yatırılmasına neden olmuştur. Ancak hala bu göçü konuşmak, içinde bir takım tabuları da taşımakla mümkün olmaktadır.

Türkiye uzun yıllar 1980 sonrasında yaşanan göçün temel nedenlerini görmekten imtina etmiştir. Bu tavrın altında elbette Türkiye'nin en hassas siyasi noktası olan Kürt sorunundaki hassasiyet ve kırılabilirlik yatmaktadır. Uzunca yıllar resmi makamlar tarafından bu göç 1980 öncesinde yaşanan göçlerin devamı olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla göçün nedeni ekonomik olarak refaha kavuşmak, iş olanaklarına yakın olmayı arzulamak gibi nedenlere dayandırılmıştır. Hatta önemli resmi makamların çeşitli demeçlerinde göç etmenin hareket özgürlüğüne girdiğini bu kişilerinden hareket özgürlüğünü kullanarak diledikleri yere göç edebileceklerini dile getirdiklerinin altını çizmiştik.¹²⁸ Bu demeçler kişilerin kendi iradeleri ile göç ettiklerini iddia etmesi bakımından dikkat çekicidir.

1980 sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan zorunlu göçün Türkiye'deki göç tarihine yaşanıldığı biçimde eklenmesi önemlidir. Söz konusu son göç dalgası "güvenlik" nedenine dayanmasıyla esas olarak ekonomik nedenlerden kaynaklanan evvelki göç dalgalarından farklılık gösterir. Zorunlu göç bu noktada güvenlik nedenleriyle köylerin boşaltılmasından, köy sakinleri tarafından güvenliğe dayalı ve/veya ekonomik nedenlerle terk edilmesine kadar pek çok pratiği kapsar.¹²⁹ Örneğin bu bölgelerde ortaya çıkan üçüncü göç dalgasını; İçduygu'nun

¹²⁸ USCR, a.g.m., s. 13.

¹²⁹ Bediz Yıldız, "Göç ve Kentsel yoksulluğun İstanbul Tarla başı Mahallesi Örneğinde İncelenmesinde İlk Adımlar, İlk Sorular", *Toplum Ve Bilim Dergisi: Göç Sosyolojisi Özel Sayısı*, sayı 17, ekim 2003, s. 97

belirttiği gibi 1980'den günümüze dek gelen, kırsal nüfusun çözülmesinde ve kentlere göçün hızlanmasıyla ve buna kentlerarası göçün ve siyasal nedenli göç olgunun eklenmesiyle karakterize etmekten¹³⁰ ziyade siyasal politikalar nedeni ile bölgesel eşitsizliğin derinleşerek kırsal kesimin pasif göçmenlerini açık/aktif göçmenlere dönüştürerek; bölge halkının göç motivasyonunu artıran ve tahrik yoluyla ortaya çıkan gönülsüz göç olgusunun belirginleştiği bir dönem olarak tanımlamak gerekmektedir. Bu tür bir tanım bugüne kadar hep arka plana atılmış ve yaşanılanın bir istisna ya da küçük ölçeklerde vuku bulmuş gibi algılanmasından kurtaracaktır. Bugün 1980 sonrasında ortaya çıkan bu göç türü başta İstanbul, Kocaeli, Bursa ve İzmir gibi büyük metropollerin kentleşme, suç, sokak çocukları, sokaktaki çocuklar, ucuz işgücü ve benzeri sorunların temellerini oluşturmaktadır.

Öte yandan zorunlu göçün rehabilite etme ve kalkınma ekseninde tartışılması ise ona kaynaklık eden politik ve sosyal etmenleri gölgede bırakabilmektedir. Dolayısıyla yaşanılan tecrüben çıkarılacak en yerinde sonuç politik ve sosyal uygulamaların ekonomik çöküşü de beraberinde getirerek zorunlu göçe neden olduğudur. Aksi taktirde sadece ekonomik bir gerçeklikten bahsetmek bölgenin gerçekliğinden uzak bir çözüme yöneltecektir. Örneğin Köye Dönüş Projesi adı altında sunulan çözümün işlevsiz kaldığı pek çok ilgili tarafından defalarca vurgulanmıştır.¹³¹ Çözüm için bugün yaşanan zorunlu göç gerçekliğinin hiç de düşünüldüğü gibi “hareket özgürlüğü” veya “daha iyi bir yaşam için” değil zorunluluktan dolayı ortaya çıktığını kabul etmek en önemli adımdır.

Yaşadığı göç süreçleri ile Türkiye göç sosyolojisindeki bu önemli tartışmayı tezin içeriğinde sunulduğu biçimde somutlayan bir örnektir. Dolayısıyla Türkiye’de yaşanılan her ekonomik nedenli göçün gönüllü göç olarak algılanmasının mümkün olmadığı açık biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu anlamıyla zorunlu göçün Türkiye gerçekliğine düşen yanı, 1980 sonrasındaki 3. göç dalgasıyla ortaya konulduğu gibi, sosyal ve siyasal zor kadar ekonomik zorun da etkili olduğu; göç kararının beklenen biçimde/görece hazırlıklı ya da beklenmedik/aniden gelişen olmak üzere iki biçimde

¹³⁰ İçduygu ve Ünalın, *a.g.m.*, s. 34

¹³¹ Bkz: Bilgin Ayata ve Deniz Yüksek, “Kürtlerin Yerinden Edilmesine Ulusal ve Uluslararası Tepkiler”, *Brikim Dergisi*, Ocak 2007, sayı 213, ss. 48-49

verildiği; ani kaçışların baskın olduğu gerçeği ile basamaklı göçlerin yoğun olarak yařandđı, çekicilik faktörünün “hemşerilik ağları” ile etkisini gösterdiği, travma ve yoksulluğun hiç görülmediği kadar yoğun ve derin görüldüğü bir g süreci olarak açıklanabilir. Bu anlamıyla çalışmanın sunduğu bulgular bütün bu nitelikleri ortaya koymayı amaçlamıştır.

KAYNAKÇA

MAKALE VE KİTAPLAR

Abadan-Unat, Nermin, *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Sınırötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Addressing Internal Displacement: A Framework for National Responsibility, The Brookings Institution University of Bern, Project of Internal Displacement, April 2005.

Aker, Tamer ve diğerleri, Zorunlu İç Göç: Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları, *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 2002, ss. 97-103.

Akşit, Belma, Göç Araştırmalarında Hızlı Değerlendirme, *Türkiye’de İç Göç Konferansı*, 6 Haziran 1997 Bolu Gerede, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 23-28.

Alejandro, Portez and Jozsef, Borocz, Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives on Its Determinants and Modes of Incorporation, *Theories of Migration*, ed. Robin Cohen, Edward Elgar Publishing Limited, England, 1996, ss. 579-608.

Altıntaş, Betül, *Mendile, Simate, Boyaya, Çöpe... Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Anastasia, Bermúdez Torres, Thematic Guide: Gender and Forced Migration, <http://www.fmreview.org>.

Assal, Munzaol, Do They Have A Choice?: Factors Pulling Somalis To Norway, www.landinfo.no/asset/507/1/507_1.pdf.

Ayata, Bilgin, Yüksek Deniz, Kürtlerin Yerinden Edilmesine Ulusal ve Uluslararası Tepkiler, *Birikim Dergisi*, Sayı 213, Ocak 2007, ss. 34-52.

Barut, Mehmet, Zorunlu Göçe Maruz Kalan Kürt Kökenli T.C Vatandaşlarının Göç Öncesi ve Göç Sonrası Sosyo Ekonomik, Sosyo Kültürel Durumları, Askeri Çatışma ve Gerginlik Politikaları Sonucu Meydana Gelen Göçün Ortaya Çıkardığı Sorunlar ve Göç Mağduru Ailelerin Geriye Dönüş Eğilimlerinin Araştırması ve Çözüm Önerileri, GÖÇ-DER, www.gocder.net.

Bora, Aksu; Üstün, İlknur, *Algılar ve Zihniyet Yapıları: Cinsiyet Rejimi Eksenli/ 'Sıcak Aile Ortamı' Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler*, TESEV Yayınları, 2006.

Bozkurt, Necati, *Denizi Kurutmak: Dünden Bugüne Zorunlu Göç ve İskân Politikası*, İstanbul, Ocak 2000.

Castells, Manuel, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Birinci Cilt Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Cohen, Roberta ve Deng Francis M., *Masses in Flight: the Global Crisis of Internal Displacement*, Brookings Institution Press, Washington DC, 1998.

Çelik, Ayşe B., Batman İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Ülke İçinde Yerinden Edilmenin Sosyo-Ekonomik Sonuçları ve Geri Dönüş Önündeki Engeller, *Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, TESEV Yayınları, Haziran 2006, ss. 173-178.

Davidson, Alastair, *Citizenship and Migration: Globalization and the Politics of Belonging*, London, 2000.

Demir, Gökhan Yavuz, Küreselleşen Küreselleşme Retoriği, *Birikim Dergisi*, Sayı 158, 2002, ss. 59-63

Devlet İstatistik Enstitüsü, *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç*, 20–21–22 Mersin, 1996.

DİE, 1970-1990 Dönemleri Basamaklı Net Göç Oranları (Bölgeler ve Şehirler Bazında), <http://www.dpt.gov.tr/bgyu/bgr/g/goc.htm>.

Dowty, Alan, *Closed Borders: The Contemporary Assault on Freedom of Movement*, Yale University Press, New Heaven/Landon, 1987.

Erder, Sema, *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Erder, Sema, İstemedikleri Halde Sürülenler: Zorunlu Göç ve Sonrası, *İstanbul Dergisi*, Sayı 61, Ekim 2007, ss. 96-99.

Erder, Sema, *Kentsel Gerilim ve Enformel İlişki Ağları*, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2002.

Erder, Sema, Köysüz Köylü Göçü, *Görüş Dergisi*, Şubat-Mart 1998, İstanbul, ss. 24-26.

Erdilek, Neşe, Zorunlu Göç ve Travma, *Zorunlu Göç Dosyası*, İnsan Hakları Derneği Bülteni, ss. 34-38.

Faist, Thomas, *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*, çev. Azat Zana Gündoğan ve Can Nacar, Bağlam Yayınları, Eylül 2003.

Francis, Deng (Birleşmiş Milletler Yerinden Edilme Komisyonu Genel Eski Sekreteri), “Türkiye ÜYE’de ilerleme kaydediyor...”, kapanış konuşması ses kayıt.

Göktürk, Atilla, Araştırma Bulguları ve Günümüzde Diyarbakır, *Bölge içi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Ölçeğinde*

Araştırılması, Diyarbakır Sanayi Araştırması İle Genişletilmiş 2. Baskı, Türk Mühendis ve Mimarlar Odası Birliği Yayınları, Ankara, Mayıs 1998, ss.15-62.

Gönüllü, Müzeyyen, Dış Göç, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, 1996, ss.94-104.

Guide to International Human Rights Mechanisms For Internally Displacement Persons and Their Advocates, June 2000.

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması (TYGONA), <http://www.hips.hacettepe.edu.tr/tygona/tygona.htm>.

Hardt, Michael ve Negri, Antonio, *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*, çev. Barış Yıldırım, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 2004.

Harrell-Bond Barbara E. ve Laila Monahan, *The Sociology of Involuntary Migration*, London, England, Sage Publications, 1988, s. 153-167.

Işık, Oğuz ve Pınarcıoğlu, Melih, *Nöbetleşe Yoksulluk Sultan Beyli Örneği*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2005.

İçduygu, Ahmet ve diğerleri, Türkiye’de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi, *Türkiye’de İç Göç Konferansı*, 6 Haziran 1997, Bolu Gerede, 1998, ss. 207-239.

İçduygu, Ahmet, Ünalın Turgay, Türkiye’de İçgöç: Sorunsal alanları ve Araştırma Yöntemleri, *Türkiye’de İç Göç Konferansı*, 6 Haziran 1997, Bolu Gerede, 1998, ss. 38-55.

Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, 3. Baskı, Sol Yayınları, İstanbul, 2004.

- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Türkiye Ekonomik ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Karpat, Kemal H., *Türkiye'de Kentsel Dönüşüm*, Çev. Abdulkerim Sönmez, İmge Yayınevi, 1. Baskı, Aralık 2003.
- Keupp, Heiner, "Globalisierung und soziale Arbeit" <http://www.ipp-muenchen.de/texte/globalisierung.pdf>.
- Keyder, Çağlar, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları" <http://www.scribd.com/doc/238602/Calar-Keyder-Nufus-Mubadelesinin-Turkiye-Acsndan-Sonuclar>.
- Keyder, Çağlar, "Popülizm ve Demokrasi", *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 13. Baskı, İstanbul, Mart 2008.
- Keyder, Çağlar; Buğra, Ayşe, "Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi", *Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı*, Ankara, 2003.
- Kıray, Mübeccel, "Modernleşmenin Temel Süreçleri", *Bilanço 1923-1998*, 2. Cilt, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kleiner, Robert ve diğerleri, *Migration: Immigration and Emmigration in International Perspective*, ed. by Leonore Loep Adler and Uwe P. Gielen, Preager Publishers, United States of America, 2003.
- Kunz, Egon, The Refugee in Flight, *Theories Of Migration*, Der. Robin Cohen, The International Library of Studies on Migration, Cheltenham 1996, ss. 61-82.
- Lee, Everet, A Theory of Migration, *Theories of Migration*, ed. Robin Cohen, Edward Elgard Publishing Limited, Cheltenham, 1996, ss. 13-18.

Massey, Douglas, Patterns and Process of International Migration in the 21th Century, *Theories of Migration*, ed. By Robin Cohen, Edward Elgard Publishing Limited, Cheltenham, 1996, ss. 46-57.

Money, Erin, The Concept of Internal Displacement and The Case for Internally Displaced Persons, *Refugee Survey Quarterly*, Sayı 24, 3. Cilt, 2005, ss. 54-60.

Oswald, Ingrid, *Migrationssoziologie*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Stuttgart, 2007.

Önen, Yavuz, Sunuş, *Bölge İçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Ölçeğinde Araştırılması*, Türkiye Mühendisler Odası Birliği, 1998, ss. 1-8.

Özer, İnan, *Kentleşme Kentlileşme ve Kentsel Değişme*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2004.

Pedro, Emilio San, ABD'de Göçmensiz Bir Gün, http://www.bbc.co.uk/turkish/news/story/2006/05/060502_us_protests.shtml.

Petersen, William, A General Typology of Migration, *Theories of Migration*, ed. Robin Cohen, Edward Elgar Publishing Limited, England, 1996, ss. 11-17.

Richmond, Anthony H, Sociological Theories of International Migration: The Case of Refugees, *The Sociology of Migration*, ed. by Robin Cohen, Cheltenham (UK), 1996, ss. 330-338.

Simon, Herpert, A Behavioral Model Of Rational Choice, *Models of Man*, New York: John Wiley and Sons, 1957, ss. 241-261.

Sönmez, Mustafa, Doğu ve Güneydoğu'nun Az Gelişmişlik Sorunu, <http://www.tusiad.org/yayin/gorus/34/html/sec5.html>.

Stein, Barry N., The Experience of Being a Refugee: Insights from the Research Literature, <http://www.msu.edu/course/pls/461/stein/mnrexpl.htm>.

Şaylan Gencay, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, Ankara, İmge Yayınevi, 2005.

Tadoro, M, An Analysis of Industrialization Employment in Less Developed Countries, *Yale Economic Essays*, Volume 8, No 2, 1968, ss. 131-138.

TBMM, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Boşaltılan Yerleşim Birimleri Nedeniyle Göç Eden Yurttaşlarımızın Sorunlarının Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Tespiti amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu, *Tutanak Dergisi* 53, Dönem 20, 1998.

Tekeli, İlhan, Türkiye'de İçgöç Sorunsalı Yeniden Tanımlanma Aşamasına Geldi, *Türkiye'de İçgöç Konferansı*, , 6-8 Haziran 1997, Bolu-Gerede, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 7-22.

Tekeli, İlhan; Erder, Leila, Yerleşme Yapısının Uyum Süreci Olarak İç Göçler: Migration as a Adaptation Process of Spatial Organization, *Hacettepe Üniversitesi Yayınları*, Ankara, 1978.

TESEV, Ülke İçinde Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlık Haklarının Yeniden Tesisi ve Rehabilitasyon Araştırma ve İzleme Grubu, *Türkiye'de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri* 2000, 27 Nisan 2006.

Turton, David, Conceptualising Forced Migration, <http://www.fmreview.org/comments.htm>, 2003.

United State Committee for Refugee (USCR), The Wall of Denial: Internal Displacement in Turkey, 1999.

Wallerstein, Immanuel, Göç: Tepkiye Tepki mi?
http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=5964, 20 Haziran 2007.

Wedel, Heidel, *Siyaset ve Cinsiyet: İstanbul Gecekondularında Kadınların Siyasal Katılımı*, Metis Yayınları, İstanbul, 1999.

Yalçın, Cemal, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayınları, Ankara, 2004.

Yükseker, Deniz, “Türkiye’de Yerinden Edilme Olgusu Hakkında Yapılan Bazı Araştırmaların Bulguları”, *Zorunlu Göçle Yüzleşmek*, TESEV, 2006, ss. 121-131.

Yükseker, Deniz, “Yerinden Edilme ve Sosyal Dışlanma: İstanbul ve Diyarbakır’da Zorunlu Göç Mağdurlarının Yaşadıkları Sorunlar”, *Zorunlu Göç İle Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, TESEV Yayınları, Haziran 2006, ss. 216-234.

Zeytinburnu Belediyesi, *8- 11 Aralık 2005 Uluslar Arası Göç Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, Haziran 2006.

Zülfiye, Dolu, Biz Her Zaman Göçmeniz, *Belgesel*, 18 dakika, 2000, Betacam Video, Mezopotamya Sinema.

KONFERANSLAR

TESEV, *Dünya’da ve Türkiye’de Yerinden Edilme Sorunu Konferansı*, Bilgin Ayata’nın Sunumu, 2 Aralık 2005.

TESEV, *Türkiye’de ve Dünya’da Yerinden Edilme, Uluslararası Sempozyumu*, 4–5 Aralık Sunuşlar Esnasında Tutulan Notlar.

SÜRELİ YAYINLAR

Göç-Der Haber Bülteni, Sayı 21, Ocak 2002.

Focus Migration, “Landerprofil: Türkiye”, Hamburgisches WeltWirtschafts Institut,
Nr. 5, April 2006.

Zorunlu Göç Dosyası, İnsan Hakları Derneği Bülteni, Sayı 103, 2005.

Toplum Bilim Dergisi Göç Sosyolojisi Özel Sayısı, Sayı 17, Ekim 2003.

Ülkede Özgür Gündem Gazetesi, Göç Çocukları, Göç Travması Araştırılacak, Göç
Edenlerin Hikâyesini Anlatıyor-Sanat, Zorunlu Göç Çözüm Bekliyor, Göç
İntiharı Tetikliyor, Haziran 2006.

www.iom.org.

www.worldmigration.org.

www.internal-displacement.org

http://www.iomindia.in/migration_in_india.html

ÖZGEÇMİŞ

Pınar Tuzcu 16 Nisan 1983 tarihinde Erzurum'da doğmuş, 2001 yılında Ankara Nermin Mehmet Çekiç Anadolu Lisesi'nden mezun olmuştur. Lisans eğitimini Ankara Gazi Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde tamamlamıştır. 2005 yılından itibaren Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimini sürdürmektedir.

Pınar Tuzcu, 14-15 Aralık 2006 tarihinde Türkiye Ortadoğu amme İdaresi Enstitüsü bünyesinde gerçekleştirilen İnsan Hakları ve Yurttaşlık Konferansı'na "Görünmeyen Sınırların Silikleştirdiği Yüzler: İnsan ve Yurttaşlık Hakları Geriliminde Göçmenlerin Durumu" adlı tebliği sunmuştur.

2 Mayıs 2007 yılında "12' Eylül'e Rağmen" adlı kolektif makale çalışmalarının yer aldığı kitapta "Toprağa Düşen Cemre" başlıklı makalesi yayımlanmıştır.

15-17 Eylül 2007 tarihlerinde Kültür Araştırmaları Derneği tarafından İstanbul'da düzenlenen "İç/Dış/Göç ve Kültür- The E/Im/Migration and Culture" adlı sempozyumda "Almanya ve Fransa'da Göçmen Olmak: Göçmen Kimliğinin Oluşum Sürecinde Ortak Yönleri Olan İki Farklı Örnek" üst başlıklı tebliği ile katılmıştır.

Türk Sosyal Bilimler Derneği tarafından 28-30 Kasım 2007 tarihlerinde Ankara Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde düzenlenen Türk Sosyal Bilimler Kongresi'nde "Türkiye'de 1980 Sonrasında İçgöç Sorunsalının Yeniden Tanımlanması Çerçevesinde Yersizlik-Yurtsuzluk Kavramı ve İçgöç Sorunsalındaki Yeri" üst başlıklı tebliği sunmuştur.